anarhija/ blok 45
PORODIČNA BIBLIOTEKA

Paul Klee
Putovanje u Tunis
Treća knjiga Dnevnika Paula Klea 1898–1918.
1914–1916.

Paul Klee Tagebücher 1898–1918; Tagebuch III, 1902–1916, „Tunisreise“ (1914–1916); ed. Felix Klee (sin Paula Klea, 1907–1990), DuMont Schauberg, Köln, 1957, str. 293–334.

Preveo i priredio: Aleksa Golijanin, 2017.

http://anarhija-blok45.net
aleksa.golijanin@gmail.com

zajednička arhiva
http://anarhisticka-biblioteka.net

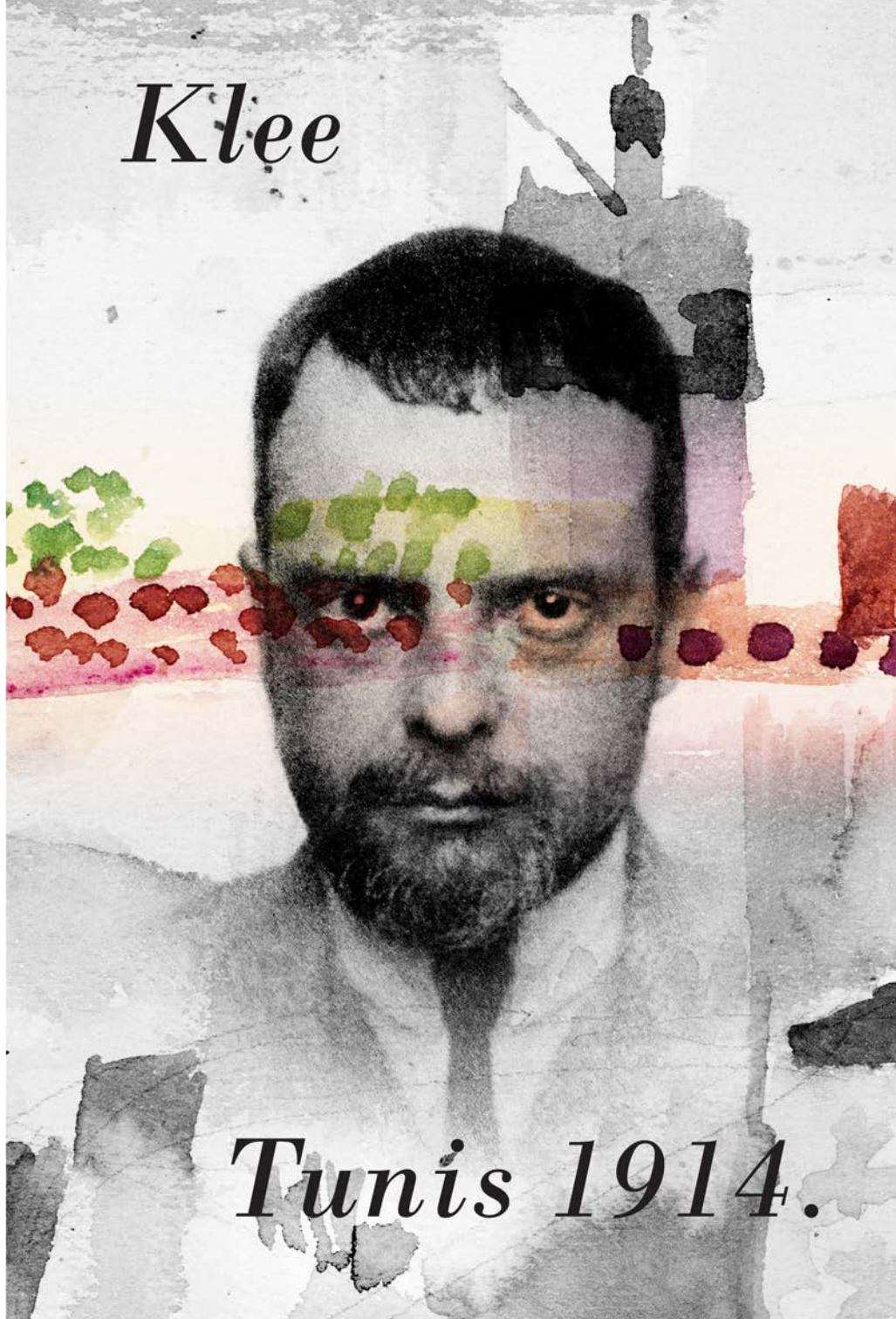

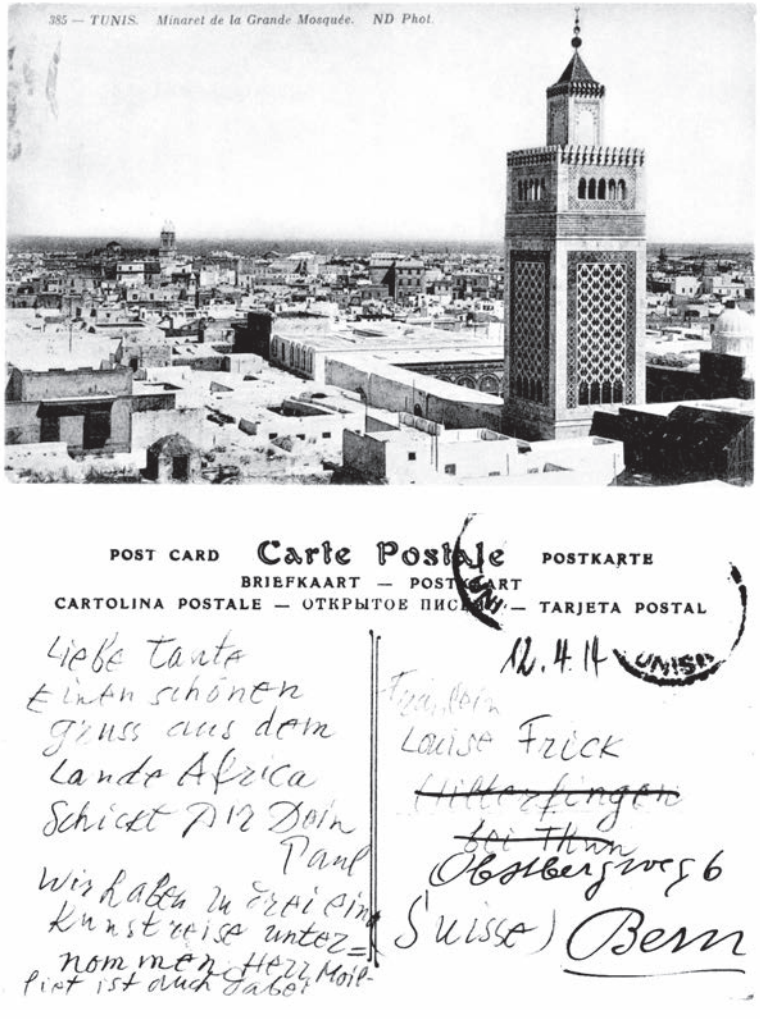

Kleova dopisnica iz Keruana, tetki Luizi, od 12. IV 1914.

Putovanje u Tunis
Treća knjiga *Dnevnika* Paula Klea
1898–1918.

Fotografija iz albuma Augusta Makea. „Kle izuva čarape."

Tunis 1914… Evropa 1915–1916.

U aprilu 1914, trojica slikara, Paul Kle (Klee, 1879–1940), August Make (Macke, 1887–1914) i Luj Moaje (Louis Moilliet, 1880–1962), kreću na zajedničko putovanje u Tunis. Sam boravak u Tunisu potrajao je svega dve nedelje (makar za Klea, za Makea i Moaeja tek koji dan duže), ali posledice su bile sudbonosne. Akvareli i crteži Augusta Makea i Paula Klea promeniće putanju slikarstva dvadesetog veka. Za razliku od Klea, Make neće stići da svoje tuniske skice – od kojih su mnoge toliko snažne da deluju kao potpuno zaokružene slike – pretoči u niz novih dela i pristupa: poginuo je svega nekoliko meseci kasnije, u septembru 1914, u prvim nedeljama rata. Luj Moaje je u Tunisu radio najmanje, ali se kasnije još nekoliko puta vraćao tamo, da bi se onda posvetio vitražima – najčistijem obliku igre svetlošću i bojom, što je i bila srž zajedničkog tuniskog iskustva.

Kle je otišao najdalje, o čemu svedoči ceo njegov kasniji opus. U dnevnicima koje je 1920–1921. počeo da priprema za objavljivanje (i koji će se pojaviti tek 1958), za putovanje u Tunis bilo je rezervisano posebno poglavlje – kao što je kasnije često bilo i izdvajano iz njih i korišćeno za brojne monografije. Ali Kle ga je tu prikazao u istom dahu s još jednim ključnim iskustvom: samim početkom i prve dve godine Prvog svetskog rata. Nijedan dnevnik iz tog vremena, osim dnevnika Huga Bala (H. Ball, *Die Flucht aus der Zeit*, 1927), ne donosi tako drastičan kontrast između sjaja i vrenja predratne revolucionarne egzaltacije, koja je zahvatila sve oblasti života, i sunovrata u mrak Velikog rata. O tom kritičnom trenutku moderne epohe – pretnji koja lebdi

i nad ovim periodom dugog i sada već propalog liberalnog mira (Prvom svetskom ratu nije prethodila neka ekonomska kriza već, naprotiv, period nezabeleženog prosperiteta u skoro celoj zapadnoj Evropi) – vredi pogledati i druge izvore, od kojih su neki priloženi u bibliografiji.

Svesno i nesvesno, Kle otkriva i mnoge druge detalje o umetnosti i umetnicima tog vremena, njihovim navikama, težnjama, ponašanju, naročito kada bi se za trenutak našli van stega domaćeg okruženja. Ta slika nije uvek privlačna, delom i zato što nam je nekako previše poznata: po „nadahnuće" se ide kao u safari ili na pijacu; ni trunke želje za bilo kakvim ljudskim kontaktom (ljudska bića oko njih postoje samo kao kategorije ili elementi scenografije); samo lov na nove boje, svetlost, forme, utiske. Iz svakog od nas, u sličnoj situaciji, ume da iskoči taj mali, beli glodar. Istina je, međutim, da ovde sledi izveštaj o avanturama krajnje bezazlenih zapadnjaka na mitskom Orijentu (ili Jugu), i da im se neki maniri i fiks ideje sigurno mogu oprostiti. (Nisu bili baš najgori turisti, koji na svakom koraku očekuju vrhunsku uslugu od urođeničkog osoblja, iako su znali da se baškare, kad god bi im se ukazala prilika.) Najzad, ta distanca, makar i krcata predrasudama, ali i bez ikakve koristoljubivosti, još uvek ostavlja prostor za neki ljudski ishod, za nešto bolje od lažne empatije, naročito između kulturološki tako različitih svetova. Pored toga, u Kleovom osećaju za to gde počinje „nestašluk" ili „anegdota" vredna beleženja, ima nečeg dirljivo komičnog. Najrazuzdaniji duhovi nisu uvek i najprijemčiviji, što Kle ovde potvrđuje celim nizom zapažanja i samom lakoćom pripovedanja – sve do trenutaka čiste opijenosti i najdubljeg otkrivenja, prenetih na isti jednostavan i neusiljen način.

U nastavku, po povratku u Evropu, slika se zamračuje, slede i neki vrlo hermetični trenuci (fragmenti nekih planiranih poema, igrokaza, misterija, koje sam ovde preveo tek da dočaram o čemu je reč), ali sve to je bilo deo istog prelomnog

Paul Klee, Weimar (Bauhaus), 1923.

iskustva. Za razliku od kasnijih monografija, u kojima se ova knjiga *Dnevnika* prekidala odmah po odlasku iz Tunisa, ovde prenosimo celu epizodu. Tu su i druge smernice, koje vode dalje u Kleovo delo i njegovo parče dvadesetog veka (veze s drugim umetnicima i idejama, godine provedene u Bauhausu, itd.), kao i tračak nade da će se neko, u dogledno vreme, potruditi da sve to predstavi još potpunije.

AG, decembar 2017.

Klee und August

Louis Moilliet

Putovanje u Tunis

926. April 1914. Predistorija: Luj Moaje, taj švajcarski „grof“[1], već je jednom bio tamo (naravno).

A bio je, zato što ga je pozvao jedan lekar iz Berna, po imenu Jegi (Dr Ernst Jäggi), koji je tamo živeo.

I sad, moj prijatelj grof ne samo što se ne usteže da uživa u svojoj sreći, nego je voljan i da je podeli s ljudima koje voli.

A voli dvojicu ljudi: jedan od njih je August Make, a drugi sam ja. (Voli on i mnoge mlade dame, kad smo već kod toga.)

Make se od nedavno smestio na Tunskom jezeru (Thunersee, Švajcarska), i prošlog decembra smo se zavetovali da ćemo to uraditi. Luj misli da to zaslužujem i pobrinuće se da budem unapred plaćen za slike. Make može da se sam postara za sebe, prodaja mu ide sasvim dobro.

Bornan, apotekar iz Berna (Charles Bornand)[2], trebalo bi da pokrije moje putne troškove, a dr Jegi će ugostiti Luja i mene. To je, dakle, predistorija.

926 a. Petak, 4.3. Odlazak u Bern; prvo, da smestim Feliksa (sina) kod babe i dede; drugo, da preuzmem novac.

926 b. Subota, 4.4. Bern. Kupio francusku valutu, pun džep lepih, zlatnih novčića, pet stotina franaka. Neki instinkt mi je

[1] U originalu bez navodnika: „jene schweizerische Graf“; ali to je samo Kleov nadimak za Moaeja. (Sve napomene, AG.)

[2] Prijatelj Moajeova žene, Elene Goba (Hélène Gobat), koji je pristao da Kleu obezbedi 500 franaka, u zamenu za osam slika, koje će ovaj tek uraditi.

rekao da uzmem metalni novac, iako je nešto skuplji od papirnih novčanica. Sasvim ispravno, iako u ovom slučaju možda ne i tako neophodno.

926 c. Nedelja, 4.5. Dva izjutra. Prvo do Ženeve i Liona, u udobnom švajcarskom vozu, onda u Marsej. Voz se neko vreme zadržao u Lionu. Predivan grad, kuće slične onima u Parizu. Kejevi duž Rone su vrlo tipični. U Ženevi se na voz ukrcala grupa blesavih mladih Francuza ili francuskih Švajcaraca; plesali su u hodniku i pevali „Lutkicu" (*Püppchen*) i druge uvozne artikle iz Berlina, na „seljačkom" francuskom (*patois*„patoa"). U Lionu su marširali ulicom kao vojnici; verovatno su znali neki dobar restoran; mi nismo. Ipak, već smo bili siti njihovog društva i nismo ih sledili. Nije to za nas, ta studentska balavurdija. I tako smo gledali i gledali i na kraju našli jedno mesto u nekoj mirnoj ulici, gde su služili ribu iz Rone; vrlo dobru, iako možda premalu. Ribice, recimo. U 12:15 voz je nastavio put; mislim da se prvi kraj kroz koji smo prošli zove Dofine (Dauphiné), a onda sledi Provansa. Lepa južna zemlja. Predeli duž Rone, nadomak Ženeve, već su bili vrlo upečatljivi, tamo gde pruga savija prema Eks le Benu (Aix-Les-Bains), preko mosta na Roni; uistinu grandiozan prizor. A onda je usledio predeo s niskim drvećem, crvenih krošnji, a zemlja je postala narandžasta terakota, očaravajuća, moja omiljena nijansa narandžaste.

U Provansi, male žene, umotane u crno, i nedeljna gužva, ali nimalo neprijatna. Čari s kojih grof Luj ne skida svoje oštro oko. Avinjon, ta Božja rezidencija u Francuskoj, Arl i sva ostala zvučna imena. Onda konačno ravnica. Pruga je zaštićena drvećem, od vetra ili nečeg drugog – treperenje od kojeg može da vam pozli. Švajcarski vagon je možda ipak previše lagan.

Kako se približavamo Marseju, teretni saobraćaj postaje neverovatno gust. Lepa železnička postrojenja u izgradnji. Veliko jezero, jezero Ber (laguna Étang de Berre). Izgleda kao more.

U pet popodne stižemo do svog prvog cilja. Pošto sam se s Lujem popeo na neku smešnu, malu kočiju, dugo se vozimo, ili pre truckamo, kroz tajni južni Pariz, sve vreme nizbrdo. Puštamo da kočijaš izabere hotel. Skroman, ali tako lep. Dovoljno lep da bismo u njemu odesli.

Šetnja u sumrak duž pristaništa. Tražimo naš brod. Usput nam se otvara apetit. Tražimo Makea na keju u staroj luci. Konačno ga pronalazimo. Evo ga, s tim licem kao u bebe, dok jede i pije kao mladi princ. Nije nas video. To je neki restoran nasred trotoara, sa živicom okolo. Sagnuli smo se iza živice, tako da je mogao da nam vidi samo glave.

Sada nas vidi – ugledao nas je, blago se zarumeneo, a onda brzo skrenuo pogled, kao da nije video ništa. Onda nas razdragano pozdravlja. Potpuno je oduševljen Marsejom i okolinom. Bio je čak i na borbi s bikovima. Zamalo mu je pozlilo.

Još imamo vremena za varijete. Mladi komičar imitira tirolsku devojku, i to je jedina tačka s nešto stila.

926 d. Ponedeljak, 4.6. Ujutru, lutamo po Marseju i izvan gradskih kapija. Osećamo da bi se tu vredelo duže zadržati. Okolina je grandiozna, a boje su nove. Ali grof Luj se samo smeška na tu ideju, jer dobro zna šta tek sledi! U tramvaju, neki mladi Turčin čuje da pričamo na nemačkom i prilazi nam: kaže da je služio kod Limana Sandersa (general Otto Liman von Sanders). U svakom slučaju, sasvim dobro govori nemački.

U podne se ukrcavamo na naš brod. Lep, veliki brod *Transatlantske kompanije*, zvani *Kartagina*. Prijatne, čiste kabine. Male posude za povraćanje, lepe i obećavajuće. Vožnja kroz luku bila je vrlo prijatna i zabavna. Na pristaništu poslednja grupa ljudi maše na rastanku. Stvari postaju ozbiljne kada brod počne da se ljulja. Lionski zaliv (*sic*)[3] je poznat po tome. *Il fait beau temps, pourtant* („Makar je lepo vreme"). Možda neko i

[3] Kleova (ili Feliksova) omaška; brod isplovljava iz Marseja.

poveruje u to. Uzimam jednu tabletu Gabrijele Minter[4]; njih dvojica uzimaju velike modrozelene tablete i smeju se i meni i mojoj minterovskoj lekariji. Ja ne verujem ni u jedan od tih lekova. Zato počinjem da osećam mučninu, iako dovoljno postepeno. August Make pravi mali crtež da bi mi pokazao kako ću izgledati kada budem povraćao (nema poverenja u Gabrijelin preparat). A ja pristajem da uzmem jednu od njegovih modrozelenih kuglica.

I gle čuda, opet sam onaj stari. Malo kasnije, pripaljujem lulu. Od tog časa, August Make i ja postajemo prijatelji. Sve do tada smatrao me je za monstruoznog perfekcionistu, a sada sam ležerno pućkao lulu. To mu je bilo neodoljivo.

To je podiglo naše dobro raspoloženje u nove visine, ali nije moglo promeniti činjenicu da je paluba i dalje stajala nakrivo, kao krov, tako da je sve počelo da klizi, muškarci, žene, ligeštuli; to je napravilo popriličnu pometnju duž brodske ograde. To stalno naginjanje s jedne na drugu stranu imalo je svoje posledice: putnici na palubi su se proredili. Ali nas trojica smo ostali veseli, bezbrižni i nadasve nehajni. Prosto, srećni. Obuzela nas je želja za hranom i snom. Zauzeli smo busiju u trpezariji pola sata pre vremena. Hrana možda nije bila ništa posebno, ali nama je bila kraljevski ukusna. I kako smo posle spavali!

926 e. Utorak, 4.7. Buđenje s pogledom na obalu Sardinije. Boje vode i neba su danas još intenzivnije nego juče. Užarenije i donekle tamnije. Ispred broda (često sam odlazio u treću klasu), mogle su se pratiti najživopisnije scene. Francuski kolonijalni vojnik se tako dobro uklapa u sve to. Popodne se ukazala obala Afrike. Kasnije, jasno se mogao razabrati prvi arapski grad. Sidi Bu Said (Sidi-Bou-Said), litica, s belim kućama koje

[4] Gabriele Münter (1877–1962), nemačka slikarka, učenica Vasilija Kandinskog, a zatim i njegova ljubavnica (1902–1916). Jedna od osnivačica grupe *Der Blaue Reiter* (Plavi jahač, 1911–1914).

prate njen rub u strogo ritmičnim formama. Bajka koja je postala stvarnost, ne još opipljiva, i dalje daleko, veoma daleko, ali opet tako jasna. Naš gordi parobrod napušta otvoreno more. Luka i grad Tunis su iza njega, donekle skriveni. Prvo smo prošli kroz dugačak kanal. Na obali, sasvim blizu, prvi Arapi. Sunce ima neku mračnu snagu. Boje kopna su jasne, obećavajuće. I Make to oseća. Obojica znamo da ćemo dobro raditi ovde.

Vrlo impresivno pristajanje, u inače skromnoj, ozbiljnoj luci. Prvi orijentalci koje smo izbliza videli bili su oni na obalama kanala, na ulazu u luku. A onda, dok se brod još kreće, na palubu se, uz mornarske merdevine, penju neverovatni likovi. Tamo dole, naš domaćin, dr Jegi, njegova žena i njihova mala kćerka. I njihov automobil.

Konačno se iskrcavamo i prolazimo kroz poslednju proveru: probijamo se kroz gužvu na carini, usred zaglušujuće larme. Kolima do dr Jegija i na večeru. Sve je nastavilo da se ljulja.

S njim kao vodičem, noćna šetnja arapskim gradom. San i java istovremeno, a iznutra, celo moje Ja, kao treća strana. Biće to dobro.

Doktor Jegi, komičan, uštogljen, trezven, tu se ne oseća kao kod kuće. Ima osećaj samo za klimu i novac. Čezne za Švajcarskom i za mene je veći stranac nego bilo koji arapski prosjak. „Tu su jedan restoran i crkva, kao tamo kod nas." Očekuje od nas da isprobamo par violina koje je jeftino pazario; u našoj ponesenosti, to nam deluje pomalo otrcano. Zbijamo nekoliko šala na račun Stradivarijusa, uzimamo violine i improvizujemo najlepšu arapsku muziku. Luj i ja kao raštimovani gudači, dok August udara ritam na klaviru i peva kroz nos neku otegnutu, monotonu melodiju. Stvarno mislim da je to bila dobra muzika. A naše isprobavanje violina naišlo je na opšte odobravanje.

926 f. Sreda, 4.8. Tunis. Glava mi je puna utisaka iz sinoćne šetnje. Umetnost – priroda – Ja. Odmah sam se bacio na posao

i počeo da slikam akvarele u arapskoj četvrti. Započeo sintezu urbane arhitekture sa arhitekturom slike. Nije još čisto, ali je opet privlačno; još je u tome previše putnog raspoloženja, oduševljenja putovanjem, prosto, previše Ja. Možda će stvari kasnije postati objektivnije, kada se ovaj lepi dim malo raziđe. Kupio neke stvari na *suku* (souk, souq, bazar). Make hvali draž trošenja novca.

Vožnja kolima izvan grada. Jegi je šofer bez dozvole. Siloviti *široko* (jugo), oblaci, krajnje suptilna definicija boja. Ništa drečavo svetlo, kao kod kuće. Iza nas, veliko jezero, za koje kažu da preko leta presuši. Blagi nagoveštaj pustinje, preteći. U našoj klimi, ovako tmurno vreme donosi obilne kiše. Ali ne i ovde, nažalost, kaže dr Jegi. Od prošlog decembra nije pala ni kap. Malo smo prošetali. Prvo jednim parkom, s vrlo neobičnim rastinjem. Zeleno-žuta terakota. Njen zvonki odjek seže duboko i zauvek će ostati u meni, iako nisam odmah počeo da slikam. Onda smo naišli na neku pogrebnu povorku. Narikače su se mogle čuti iz daleka. Luj poskoči i odmah pohita napred. Make: „Od kada je stari Goba[5] umro, postao je opsednut sahranama." To baš i nije lepo, dragi Auguste! „*Le divin Gobat* (Božanski Goba)", bio je naslov posmrtnog slova koje je trebalo da pročita. „Ali, dragi Auguste, ovaj pogreb mi se uopšte ne čini nezanimljivim". I onda smo pošli za povorkom, August pomalo nevoljno, ali je ipak pošao![6] Kovčeg je bio obojen u zlatno i plavo. U kočije je bilo upregnuto šest mazgi. To je beg, kaže Luj. Ništa od kiše, i veče je opet lepo.

[5] Lujev tast, Šarl Alber Goba (Charles Albert Gobat, 1843–1914), švajcarski pravnik, obrazovni reformator i pacifistički političar, koji je 1902, zajedno sa Elijem Dikomunom (Élie Ducommun), dobio Nobelovu nagradu za mir. Umro je neposredno pred ovo putovanje, 16. marta 1914.

[6] Oklevanje koje ovde možda nešto znači: August Make će poginuti na frontu, nepuna dva meseca po izbijanju rata, 26. septembra 1914.

Na putu kući, Jegi nam priča o spekulacijama s nekretninama, u kojima ima udela. U parku će izgraditi hotel. Zar ne bismo mogli da uradimo neki lep plakat? August: Naravno da hoćemo! Doktor Jegi misli da bismo tako mogli zaraditi nešto para i dopuniti putni budžet. Dobra ideja, nema šta. Ali šta je bilo od nje? Ništa, naravno!

Raskošna večera kod Jegija. Kuvar je jedan crnac, a sobarica jedna mrzovoljna žena iz Argaua (Aargau, Švajcarska). Muči nas gorušica, jer smo se prejeli. Make guta sodu bikarbonu, prašak iz kesice. „Ali ima jedna stvar koju devojka iz Argaua radi besprekorno", kaže Luj, uzimajući je u odbranu: „Pripremanje kupke! U tome može da posluži za primer."

926 g. Četvrtak, 4.9. Opet potpuno vedro vreme. Ali vetrovito. Slikanje u luci. Ugljena prašina u očima i u vodenim bojicama. Ali opet je išlo! Posada francuskog torpednog čamca vidi da smo Nemci i sprda se s nama na lošem nemačkom. Augustova pojava je pomalo kompromitujuća. Predlaže da se izgubimo odatle, što je moguće diskretnije. Ponekad preterano strahuje. I ne sviđaju mu se Lujeve šale, „Où peut-on acheter une négresse (Gde se može kupiti neka crnkinja)?", itd. Uveče, odlazak na *Concert arabe*. Pomalo monotono, pomalo za turiste. Ali za nas opet novo. Vrlo lep trbušni ples. Tako nešto se ne može videti kod kuće. Muzički, cela stvar nije lišena čari novog. Najtužnije melodije na svetu!

926 h. Veliki petak, 4.10. Tunis i Sen Žermen (Saint-Germain, Ezzahra) nadomak Tunisa. Ujutro smo pošli kolima sa doktorom, da prisustvujemo njegovom polaganju vozačkog ispita. Vrlo smešna stvar. Sedeo je za volanom, a do njega instruktor, koji mu je zadavao najrazličitije zadatke. Luj i ja smo bili u kolima. Doktor Jegi, zaokupljen ispitom, koji inače ne štedi sirenu, sada često potpuno zaboravlja na nju. Na jednoj velikoj uzbr-

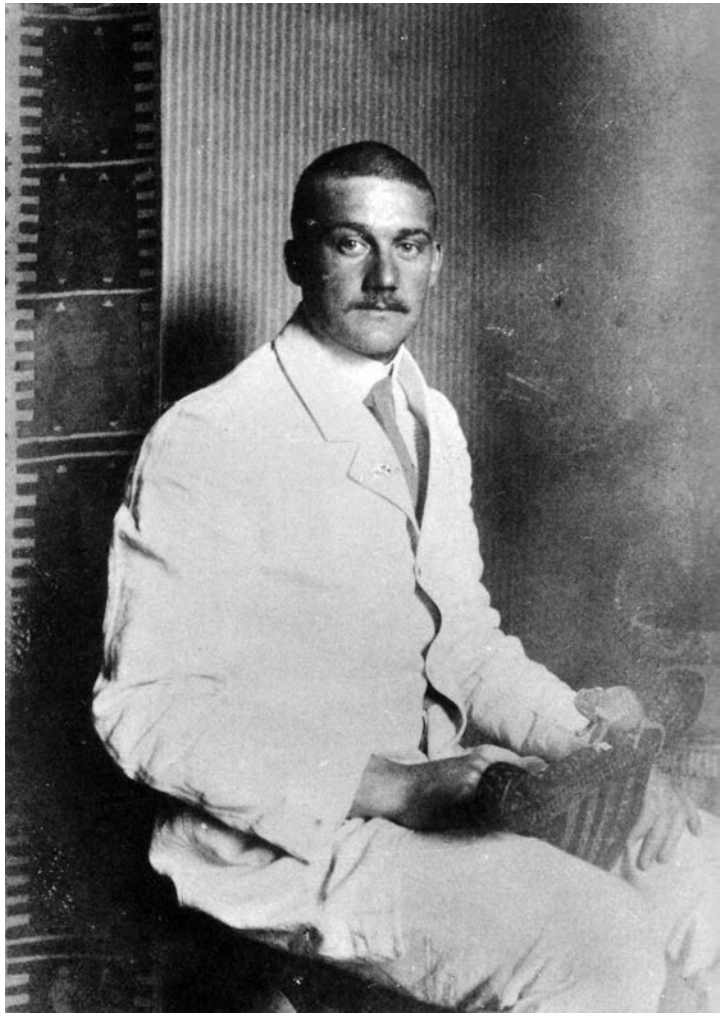

Luj Moaje i kameleon. Snimljeno za vreme njegove ranije posete Tunisu, 1908.

dici morao je da vozi u rikverc, i dok se okretao da obavi i taj zadatak, popeo se na trotoar. Kada mu je bilo rečeno da ubrza ka obodu grada, izazvao je mnoge prestrašene krike među rasejanim urođenicima; ali pokazalo se da su svi ti zadaci bili samo predstava. Instruktor je iskombinovao tu fazu ispita s malom ličnom posetom i ostavio nas da ga sačekamo na travnjaku. Dok sam se vrzmao okolo, primetio sam neko sitno prolećno cveće, kakvog nema kod kuće. Doktor je bio zabrinut, ali ne zbog ispita, bio je siguran da će položiti, već zbog nečeg drugog. Mnogi operisani pacijenti čekali su ga kod kuće i po privatnim bolnicama. Vreme je isticalo, a instruktor je bio vrlo ležeran. Posle ručka, doktor je hteo da sve nas, s celom pratnjom, povede na svoje seosko imanje, gde je bilo lepo i mirno. Vožnja u pretovarenim kolima bila je prava avantura. Hamed[7], crni kuvar, pratio nas je na biciklu, kao hrt. Na leđima je nosio korpu punu zeleniša. Letnjikovac je lepo smešten, nadomak plaže, izgrađen na pesku. Peskovita bašta s artičokama, itd. Malo magare, koje pripada doktorovoj kćerci. Beštija ujeda. Devojčica je bila oduševljena i jahala je na njemu okolo. U podrumu su bila vina, opora i vrlo jaka. „Domaće, ponos dr Šegija (Jegija)."

Vrlo toplo preko dana, ali uveče mnogo svežije i s jakim vetrom. Rublje ne visi na konopcima već se prosto rasprostire po žbunju. Vetar je ujednačen i drži ga čvrsto prikovanim. U bašti pronašao kameleona; tanak kao prazan buđelar, razjapljenih čeljusti, u koje se samo moglo nasuti malo vode.

926 i. Subota, 4.11. Sen Žermen, nadomak Tunisa. Jedan akvarel na obali i drugi sa balkona. Akvarel s plaže je još donekle evropski. Mogao sam ga naslikati i negde kod Marseja. Na drugom, srećem Afriku po prvi put. (Hauzenštajn je kasnije

[7] Mohammed, kako je ostao zabeležen u potpisu jedne Moaejove fotografje. Nije bio „crnac" već Arapin ili Berber.

kupio taj rad, reprodukovan u *Ganimedu*.[8]) Vrelina koja udara u glavu je verovatno pomogla. U podne, moje prvo kupanje u moru. Svukao sam se gore i sišao u bade mantilu. Posle ga zaboravio na plaži. Baš lepo. Naš domaćin dolazi kolima po nas popodne i vodi nas u mali obilazak okoline. Žestoka vrućina. Uveče, slikanje uskršnja jaja za decu. August je uradio neke izvanredne šare. Onda je oslikao okrečeni zid u trpezariji. August odmah „ulazi" u taj format, tu je cela scena, s magarcem, goničem, itd. Ja sam se ograničio na dve male slike u uglu, koje sam izveo do kraja.

926 k. Uskršnja nedelja, 4.12. August je tog jutra ostao u krevetu, s lakšim slučajem melanholije. I sam onako detinjast, čezne za svojim dečacima. Trebalo bi da budu ovde i idu na plivanje. Izašao sam! Da radim. Devojčica je tražila jaja. Nažalost, nismo imali s čime da fiksiramo boju i deo čarolije je ostao na njenim malim prstima; jutarnji vazduh je tako vlažan. Sen Žermen sa trobojkama. Sen Žermen sa mladim palmama. August nije plivao. Možda je mislio na legendarne ajkule? Ja nisam mogao da se suzdržim. Podne je ovde previše vrelo. Devojčica stoji na obali, s velikim, teškim ogrtačem. Pogled koji se pruža preko vode je izvanredno lep, ali ne i ekstravagantan. Sve odiše velikim dostojanstvom.

Veče je neopisivo. A onda, povrh svega, izlazi i pun mesec. Luj me izaziva da ga naslikam. Kažem mu: to bi u najboljem slučaju bila samo vežba. Prirodno nisam dorastao takvoj prirodi. Ipak, sada znam malo više. Svestan sam puta koji vodi iz mog neuspeha: ka prirodi. To je unutrašnje pitanje, za narednih nekoliko godina.

[8] Wilhelm Hausenstein (1882–1957), nemački istoričar umetnosti, pisac, diplomata (prvi ambasador Nemačke u Francuskoj posle Drugog svetskog rata) i jedan od urednika *Ganimeda*, umetničkog godišnjaka (*Ganymed: Jahrbuch für die Kunst*, Minhen). Autor jednog od prvih eseja ili „romana-eseja" (kako ga je sam nazvao) o Kleu, koji je za naslov imao upravo motiv iz Tunisa: *Kairuan; oder, Eine Geschichte vom Maler Klee und von der Kunst dieses Zeitalters* (Keruan ili Priča o slikaru Kleu i rasprava o umetnosti ove epohe), München, K. Wolff, 1921.

To me uopšte ne zabrinjava. Nema potrebe za žurbom, kada želiš toliko toga. Veče se usadilo duboko u mene, zauvek. Još mnogo puta će se plavi, severni mesec podići, kao prigušeni odraz, da me tiho i uvek iznova podseti. On će biti moja verenica, moje drugo Ja. Podsticaj da pronađem sebe. Ali moje pravo Ja, to je ovaj mesec koji se diže nad Jugom.

926 l. Uskršnji ponedeljak, 4.13. Sen Žermen – Tunis. Prepodne slikao i plivao. Sveti skarabej, balegar, radi ispred mene svoj posao. Tako ću raditi i ja; uvek iznova proveravati da li se kotrlja, uklanjati ponešto, premeravati s vremena na vreme. Na kraju će biti kako treba. Ali da li ću, kao i on, ići natraške sa svojom kuglom, naime, natraške, ka cilju?

Ali poređenje se ne mora izvesti do kraja. Malo Homera može poslužiti kao uteha.

Onda nazad kolima u Tunis, na ručak. Posle ručka na Uskršnji ponedeljak, planiramo da se odvezemo u Sidi Bu Said, prvi grad koji smo videli sa broda. Idemo tamo. Doktor Šegi je na jednom mestu okrenuo kola tako što je izašao napolje i rukama zaneo zadnji deo. August je primetio kako bi bilo pristojno pomoći, ali nije išao dalje od toga. Pokušao sam da pomognem, ali Šegi me zaustavio. Šešir mu je bio natopljen znojem. Neki Italijani koji su prolazili pritekoše u pomoć. Sada smo mogli da mirne savesti nastavimo svoje istraživanje. Grad se nalazi na tako lepom položaju i gleda daleko na more, koje nas prati svojim dubokim disanjem dok se penjemo. Zastao pored jedne baštenske kapije i počeo skicu vodenim bojicama. *Thàlatta, thàlatta* (More, more)![9] Onda nazad u gradić. Šegi tamo pijuc-

[9] *Thàlatta* (θάλαττα): povik grčkih vojnika kada su posle mukotrpnog marša („Marš deset hiljada") konačno ugledali more. Ksenofont, „U Ki-

ka kafu, ispred jedne živopisne džamije (kao kod kuće, u Emetalu, „preko puta crkve, na uglu ulica Vatlender i Grejercer“).

Uskoro smo mogli da se uverimo da je pobeda Rima nad Kartaginom bila potpuna. Opet smo se ukrcali u naš divni automobil i odvezli u planine, u okolini Kartagine. Položaj je lepši od onog na kojem se nalazi Tunis. Ili makar u skladu s onim što ljudi obično nazivaju lepšim: otvoreniji ka moru, sa širom panoramom. Od grada, osim nekoliko iskopina, nije ostalo ništa. Na njegovom mestu niče novo, malo italijansko naselje, sa zanimljivim svetom. Hrapava i neverovatno raštimovana pleh-muzika, kakvu nikada nisam čuo u našoj nemuzikalnoj Švajcarskoj. Evropa je pobedila Afriku, ali ta pobeda je, po svemu sudeći, prilično sumnjivog kvaliteta! Na ulazu u mesto, jedna lepojka, sva doterana, sedi na gomili suve balege, tako da se oko sreće s prizorom dostojnim one muzike. Ti sicilijanski mešanci zaista nisu nimalo lepi. Gruba mešavina. Prezir koji prema njima pokazuju francuski kolonisti donekle je razumljiv. Ipak, razlozi za ozbiljne tenzije između Francuza i Italijana su druge vrste. Tunis je pre svega arapski, zatim italijanski i tek na trećem mestu francuski. Ali Francuzi se ponašaju kao da su oni gazde.

Doktor Šegi nas na ovaj praznik poziva na večeru u jedan francuski restoran, u kojem su konobari pomalo oholi. Ološ je internacionalan. Ali hrana nije loša. (Hamed je od nas napravio prave debeljuce.) S nama je i gđa Jegi (Rosa Jäggi). U povratku kući nije bilo ničeg vrednog pomena. Mrak je svuda isti. Taj ispunjeni dan završio se planovima za putovanje.

926 m. Utorak, 4.14. Tunis-Hamamet (Hammamet). Sastanak u šest ujutru, na železničkoj stanici, sa Makeom. Mali red ispred biletarnice. Neki stariji čovek viče „Bara, bara!“ i gura se napred. To izgleda tako prirodno. Kod kuće to čujemo kod

rovom nastupanju“ ili „Anabasis“ (Κύρου άνάβασις). Na modernom grčkom, *thálassa* (θάλασσα).

dece. U dobrom sam raspoloženju, u stvari, ushićen. Od nekog ko je stajao u redu učinilo mi se da je August; prišunjao sam mu se kao da hoću da ga odžeparim. Pre nego što sam posegnuo za njegovim džepom, primetio sam grešku. Lepo putovanje. Ozbiljna šuma, čak pomalo sumorna. „I Ajfelova kula je lepa“, kaže August. Pruga je urađena na vrlo primitivan način. To za ishod ima vrlo sporo napredovanje. Ali šta onda? Ionako nemamo da obavimo nikakav posao. Stižemo u Hamamet, ali do samog grada ima još malo. Kakav dan! Ptice pevaju na svakoj živici. Zavirili smo u jednu bašti i ugledali kamilu koja je okretala bunar za vodu. Prava biblijska scena. Prizor se sigurno nije promenio. Satima se može gledati kako kamila, koju vodi neka devojčica, mrzovoljno ide tamo-amo, i tako obavlja zadatak spuštanja, izvlačenja, punjenja i pražnjenja kožnih mehova za vodu. Da sam bio sam, tu bih se dugo zadržao. Ali Luj kaže da ima, da *postoji* još toliko toga što treba videti.

Grad je neverovatan, odmah uz more, pun zavoja i oštrih okuka. Pogled mi svaki čas udara u bedeme! Na ulicama se može videti više žena nego u Tunisu. Devojčice bez velova, kao kod kuće. Tamo smemo i da obiđemo groblja. Jedno se nalazi na divnom mestu, pored mora. Nekoliko životinja pasu u njemu. To je lepo. Pokušavam da slikam. Trska i žbunje se smenjuju u lepom ritmu.

Divne bašte u okolini. Džinovski kaktusi formiraju prave zidove. Staza s kaktusima potpuno ista kao „Hole Gase (Hohle Gasse)“.[10]

[10] Stari puteljak, oivičen kamenim blokovima, koji povezuje dva mala mesta u Švajcarskoj, Kisnaht (Küssnacht) i Imense (Immensee). Staza na kojoj je, prema predanju, Viljem Tel, 1307. godine, ubio habsburškog vlastelina i sudskog izvršitelja Hermana Geslera (Hermann ili Albrecht Gessler), što se smatra početkom pobune koja je vodila ka nezavisnosti Stare švajcarske konfederacije. Spominje se u Šilerovoj drami *Wilhelm Tell* (1804, IV, 3).

Mnogo slikao i šetao. Uveče u kafani, slepi pevač i njegov sin, s dairama. Ritam koji će zauvek ostati u meni!

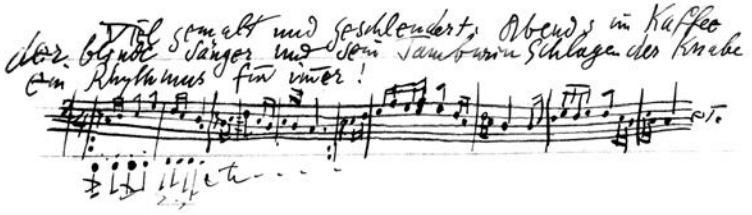

Noć proveo na mestu koje vodi neka stara, mrzovoljna Francuskinja. Luj i Make, samo u pidžamama, započinju duel jastucima. Poslužila nam je žilavu goveđu džigericu i čaj od trine sena (*Heublumentee*). Jegijeva kuhinja je bila bolja!

Ali mala terasa na putu ka „hotelu" bila je lepa. Tamo sam uradio jedan akvarel, velikim delom transponovan, ali ostatak potpuno veran prirodi. Nešto kasnije kupio ga je dr Karl Volfskel (Karl Wolfskehl, pesnik).

Visoki zvuci oboe i ritam daira namamili su nas do krotitelja zmija i gutača škorpija: lepa ulična predstava. I magarac je gleda.

926 n. Sreda, 4.15. Hteli bismo da odemo u Keruan, ali tako da ne putujemo previše vozom. Zato deo puta idemo peške, do železničke stanice u Bir Buregbi (Bir Bouregba). Tako dobijamo priliku da svojim evropskim izgledom oživimo seoski put – na najnepodesniji mogući način. Scena, koja se već odigrala juče u vozu, bila je tako jedinstveno bezvremena, da ju je bilo greh narušavati našim kostimima s početka dvadesetog veka.

Ali spremali smo da pružimo zaista groteskan prizor, pravu sramotu za obe strane: mi, kao komičari, i grupa slepih pevača, u najmanju ruku kao tragikomičari.

Pre svega, ispostavilo se da je seoski put peskovit. Duboki, suvi pesak, koji napredovanje čini teškim, a mi smo, naravno,

kasnili, jer danas svako misli na sat koji nosi u džepu. A onda smo uleteli u među pomenute rapsode, koji su nas potpuno zaustavili svojim prošenjem. Našu komičnu žurbu po suvom pesku, u kojoj smo se teturali i posrtali na svakom koraku, odavno su primetili oni među njima koji su mogli da vide, i sada su bili rešeni da nas ne puste da prođemo neostrigani.

Luj i August su u tome imali više sreće od mene: zaustavio me je nečiji čvrst stisak. Dao sam im sve što mi se našlo u džepovima, ali oni su izgledali cenili da vredim više. S obzirom na naše kašnjenje, to mi je već bilo previše i onda sam se oteo.

Ali oni su potrčali za mnom, ne bi li me uhvatili; u toj jurnjavi, debelog slepca je pregazio njegov momak s dairama, skočivši u vazduh na vrlo komičan način. U svakom slušaju, uspeo sam da im uteknem, ali to me nije nimalo osvežilo.

Konačno smo stigli do pruge, koja nam je onda poslužila kao put. Na toj donekle tvrđoj cesti (ako to „cesta" nije preterivanje) lakše smo napredovali. Železnička stanica je već bila vidljiva, iako i dalje sićušna.

Ipak smo uspeli da stignemo pre voza, koji je strahovito kasnio. Da bi našoj avanturi dodao novi komični obrt, službenik za šalterom biletarnice dočekao nas je grdnjom zbog kašnjenja od deset minuta, makar prema redu vožnje. Bila je to francuska pedanterija *in folio*. Prošlo je još deset minuta pre nego što je voz konačno ušao u stanicu.

Veličanstveno putovanje kroz predeo koji sve više nalikovao na pustinju. U Kala Sriri (Kalaa Srira) smo menjali voz i ručali u jednom „Staničnom restoranu", koji je vodio neki čudnovato nervozni ugostitelj. Kuvao je i služio neki crnac; nije bio mnogo čist, ali je znao svoj posao.

Kako smo se tamo smejali tom donkihotovskom gazdi! Te kokoške! (Dobro, kokoške uopšte! Ako ih posmatrate kroz mikroskop, moglo bi vam se učiniti da su se pretvorile u pomahnitale konje, koji se mogu zaleteti i pregaziti vas.) Don

Kihotove pernate zverke zaista su bile zastrašujuće, čak i bez mikroskopa. I da su to makar bile *njegove* kokoške, nego su, kao što smo saznali, pripadale susedima. Nisu imale šta da traže u njegovom restoranu! I on prosto nije mogao da trpi takvo ponašanje s njihove strane ili od strane komšija. Neće se one kljukati o njegovom trošku, neće mu one prljati svojim izmetom njegov *table d'hôte* (meni).

U početku smo se smejali toj komediji, bez namere da ga uvredimo, ali naš smeh uskoro nije više bio tako bezazlen, zato što je stari momak počeo da se sve više ljuti. Prekidao nas je sa „Šš! Šš! Šš!“, ali svaki put kada bi morao da se vrati u „kuću“, njegovi napori su padali u vodu.

Možda je bio u nekom sporu s komšijom i izgubio? Naime, sada je izgleda kao prilično tragična figura. Čovek bi voleo da ga poštedi, ali komedija je nemilosrdna. „Šš! Šš!“, to će ga upropastiti. U tom njegovom „Šš! Šš!“ odjekuje lukavi orijentalni dečačić i naše simpatije za brige nesrećnog čoveka pretvaraju se u svoju suprotnost.

Tu je i nekoliko gostiju koji ne uživaju ni u čemu drugom, osim u toj izuzetno dobro odigranoj drami. Smeh dobijaju gratis. To je značilo da je većina razumnih, koji su bili protiv jadnog Don Kihota, naglo narasla.

Luj i August su se okuražili i počeli da krišom prave kuglice hleba. Broj pilića se udvostručio, a mnogi su počeli da trče ka nama, zamalo lomeći noge. Don Kihotova kratkovidost nas je ohrabrila. Ali onda se jedno džinovska đule od hleba, koje je umesio August, lagano otkotrljalo pravo među piliće. To je izgleda izazvalo Don Kihotovu sumnju.

Luj je krišom uhvatio nekoliko pilića i pustio ih da skakuću po stolu. Don Kihot to nije dobro video i krivio je male kokoši: „Šš! Šš!“ Neki Arapin, jedan od gostiju na račun kuće, koji se do tada nekako kontrolisao, sada se tresao od smeha. Svi su urlali i mlatarali rukama i nogama. Buka se pretvarala u pravi uragan,

svaki put kada bi čiča morao da uđe u lokal, kao kada je otišao po kafu koju smo naručili. August im je tada dobacio grudvicu sira, ali gazda ga je u povratku video. „*Ah, Ah! il ne faut pas leur donner du pain…* ! (Ah! Ne smete im davati hleba!)“ August: „*Pardon, Monsieur, c'est du fromage!* (Parodon, gospodine, ali to je bio sir!)“ „*Mais par mégarde, par mégarde*! (Ali slučajno, slučajno!)“. Stari trapavko se srušio na stolicu, iscrpljen, ne može on to više.

Na njegovu sreću, naš voz je trebalo uskoro da krene. „*Trois francs avec le cafe* (Tri franka, s kafom)“, bile su njegove poslednje reči. Pristojan bakšiš za crnca, i mi odosmo.

Da smo išli kroz Emental, ta epizoda bi nam dala dovoljno materijala za najmanje dvadeset dve stanice, ali ovde su nas opet očarale nove lepote predela. Za onaj komadić sira smo rekli da je bio „kubistički sir“, i onda je zavladala tišina.

Akuda (Akouda), basnoslovna varoš, pozdravila nas je nakratko i zavodljivo, možda za ceo život, i onda iščezla u daljini. U dva sata, Keruan.[11] Prvo malo francusko predgrađe, s dva hotela. Naša žeđ za čajem bila je obilato utoljena, tako da smo u otkrivanje čudesnog Keruana mogli da pođemo kako dolikuje.

U početku, neopisiva vreva, koja je te noći kulminirala sa *Mariage arabe* (arapskom svadbom). Ne nešto pojedinačno, već sve u celini. I to kakvoj celini! Esencija *Hiljadu i jedne noći*, devedeset devet posto stvarna. Kakva aroma, kako prodorna, kako zanosna, i u isti mah pročišćujuća. Hrana, prava hrana, i divno piće. Građa i pijanstvo. Mirisno drvo dogoreva. Dom?

926 o. Četvrtak, 4.16. Ujutru sam slikao van grada; blago raspršena svetlost, u isti mah meka i jasna. Bez magle. Onda crtanje u gradu. Glupi vodič unosi komični element. August ga uči nemačke reči, ali kakve reči. Popodne nas je odveo u

[11] Ili Kajruan, Kirvan; *fr.*, Kairouan; *arap.*, Qeirwān, al-Qayrawan.

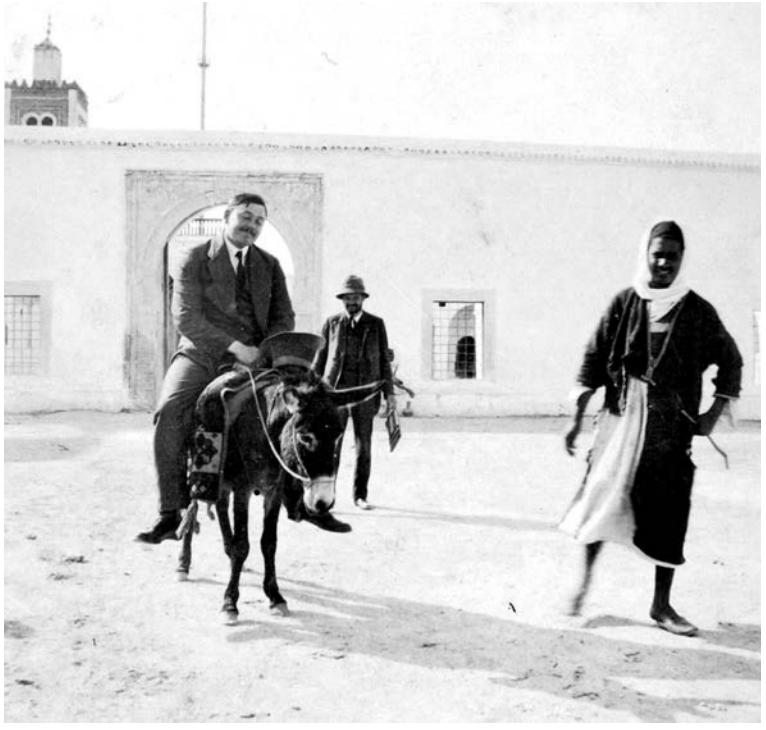

Make i Kle, ispred zavije (tekije) Sidi Sahab (Abou Zamaa el-Balaoui), u Keruanu, 1914.

džamiju. Sunce prodire u nju, i to kako! Posle smo malo jahali na magarcu.

Uveče šetnja ulicama. Kafana ukrašena slikama. Lepi akvareli. Opelješili smo ceo dućan. Ulična scena oko jednog miša. Na kraju ga je neko ubio cipelom. Seli smo u jednu kafanu na trotoaru. Veče puno boja, delikatnih, koliko i jasnih. Virtuozi u igri mice. Trenutak sreće. Luj primećuje neke izuzetne prelive boja, a ja bi trebalo da ih postignem, budući da sam veoma vešt u tome.

Prekidam s radom. Prodire tako duboko i blago u mene, osećam to što radim, i to me ispunjava samopouzdanjem, bez

napora. Boja me obuzima. Ne moram da je tražim. Obuzela me je zauvek, znam to. To je smisao ovog srećnog trenutka: boja i ja smo jedno. Ja sam slikar.

926 p. Petak, 4.17. Ujutru sam opet slikao van grada, bliže zidinama, na jednoj dini. Onda sam pošao u šetnju, sam, jer sam bio preplavljen utiscima, kroz kapiju, ka nekim stablima, retkim i neobičnim. Kada sam prišao bliže, video sam da je to neki mali park. Bazen pun vodenih biljaka, žaba i kornjača.

Nazad kroz prašnjave vrtove nadomak grada, naslikao poslednji akvarel, s nogu. Blizu hotela, scena s ljudima na krovu. Ispod, neka uzrujana žena. Gomila. Brani se, plačući, s detetom na leđima. Luju je žao. Spakovao sam ono malo svojih stvari, voz mi polazi u 11 prepodne. Njih dvojica će poći kasnije, istog popodneva ili sutradan. Danas moram da budem sam. Ono što sam doživeo suviše je moćno. Moram da odem, da sredim misli.

Njih dvojica će ipak poći sa mnom; izgleda da su i oni imali svoja iskustva. Dobri momci. Vrlo nadareni. Make ležeran i briljantan. Moaje sanjalački nastrojen. U vozu se opet koškaju, pred zapanjenim urođenicima. Neki trgovac uljem, kome je prekipelo, unosi se nam se u lice. Prodoran zadah. Luj se udaljava, začepljenog nosa. Ja samo gledam.

U Kala Sriri, opet za stolom kod Don Kihota. Raspoloženje je danas elegično i sasvim opušteno, vrlo blago. Možda je upravo preživeo još jedan napad. Nema ni pilića. Možda su zaključani, ili otrovani? Mrtvi? Teško je reći.

Tunis

Po povratku u Tunis, saznajemo: naš lekarski par je pozvan na večeru i predlaže nam da pođemo s njima. Ženi policijskog zapovednika bilo bi drago da nas ugosti, ispržiće nam jaja u tiganju. „Na oko“. Ja se zahvaljujem; danas želim da večeram u

svečanom stilu, naime, sam. Luj poštuje pravila lepog ponašanja i prihvata poziv. Puštam da sobarica pripremi lepu kupku, s toplim čaršavima, zaista je vrsna u tome. A onda, u najbolji italijanski restoran, „Chianti“, izvrsno jelo, uz „kjanti“, koji pomalo pecka, kao „barbera“ (takođe vino). Onda se pojavio August, osmehuje se blagonaklono na moje tajno prežderavanje, dok pevuši malu slavopojku u prilog rasipništva.

926 q. Subota, 4.18.

Tunis. Luj kupuje stvari za svoju ženu. Pomišljam da bih mogao i ja. Šetali smo prelepim *sukom*. Cenjkao se oko neke ogrlice od ćilibara. Kada su završili posao, neki znalac koji je stajao pored je dobacio: „*Ce n'est pas de l'ambre* (Nije od ćilibara).“ Ali nije hteo da njegov savet upotrebimo protiv trgovca. Na kraju je to ipak bio ćilibar, ali, po njemu, napravljen od praha. Ne od celih komada. Nemam poverenja u te istočnjake, trgovci nakitom i parfemima su prvoklasni majstori, ali…

Onda sam kupio jedan lep nož i kožno jastuče. Dva. Takođe, jedan lep amulet, kopče i stari novčić.

Slaba kiša, „prva od jeseni,“ padala je možda ceo sat. Jegijeva kćerkica, u dvorištu, sva srećna, s kišobranom, za koji reče da ga je dobila za Božić i da ga sve do sada nije koristila.

Luj je kupio još jednu lepu stvarčicu: pornografske fotografije („Galante Fotos“), koje prodaju Italijani. Osmehivao se zadovoljno nad svojim plenom.

Jegi je bi srećan zbog kiše. „Večeras će se obojeni narod sigurno ponapijati!“ Mora da obiđe svoju baštu u Sen Žermenu. Pošli smo s njim kolima, u dobrom raspoloženju. Pored toga, trebalo je da odande uzme vino.

Kada smo stigli tamo, posle prilično nezanimljive vožnje, uzviknuo je: „Hej!“ Video je da smo samo delimično oslikali njegove sobe.

U podrumu je uzviknuo drugo „Hej!“, kada je August ispustio jednu flašu. „Kakva šteta, tako dobro vino!“ Osmehnuli smo se s nevericom, vino je bilo preoštro za nas. Žurno smo se vratili u grad, zato što je kod doktora uveče trebalo da se održi veče Zudermanovog društva[12], delom u našu čast.

Još jedna komična scena, Evropljani su se malo razgalili pod uticajem „dobrog vina“ i razgovor je postao donekle pikantan. Šapnuo sam Luju da prosledi svoje „galantne“ fotografije okolo. August je to čuo i prasnuo u gromoglasan smeh. Zarazio je i nas, lupež, tako da smo se sva trojica smejali kao ludi i dugo nismo mogli da se obuzdamo. A svaki put kada bi nas žena nekog oficira zamolila da joj objasnimo zašto se toliko smejemo, koncert bi počinjao iz početka.

926 r. Nedelja, 4.19. Odlazak iz Tunisa. Prvo, pripreme za put. Mnogo akvarela i svakojakih drugih stvari. Većina njih u meni, duboko u meni, ali toliko sam ispunjen, da sve u meni kipti.

Obavezna poseta „muzeju“. Mnogo rimskih stvari. Posledica pada Kartagine.

U pet popodne, ukrcavanje na brod. Ma i Mo (Make i Moaje) ostaju još nekoliko dana. Osećam neki nemir, kolica su mi prepuna, moram početi da radim. Veliki lov je završen. Sada treba prionuti na posao.

Vrlo skroman brod, *Kapetan Pereir* (Capitaine Pereire), prima me na svoju palubu. Karta kompanije „Navigation mixte (Mešovita plovidba)“, deo moje kombinovane karte, više ne važi. Novac mi ne mogu vratiti ovde već samo tamo gde sam kupio kartu. Moram da platim kartu do Palerma. Da bih malo uštedeo, uzimam treću klasu. Srećom, bio sam jedini putnik. Muška spavaonica je prostrana. Osvetljava je petrolejska lampa, čiji se miris odmah oseti.

[12] Sudermann-Gesellschaft, po Hermanu Zudermanu (Hermann Sudermann, 1857–1928), nemačkom piscu i vatrenom nacionalisti, vrlo popularnom u nemačkim zemljama, u prvoj polovini XX veka.

Dole stoje lepa, crna kola, moj domaćin Jegi, koji ne voli da mu se zahvaljuju, njegova kćerkica, i Ma i Mo, koji su me počastvovali svojom pratnjom.

Stojim gore, svi oni dole. Pitaju me kako je u trećoj klasi. Kažem, „dobro“, a da baš i nisam ubeđen u to. Ma nastavlja da pravi neverovatne, blesave grimase. Rastanak ga uopšte ne potresa. Nudi mi na poljubac svoje glatko izbrijane obraze i pravi se da je tužan. To je bilo samo glupiranje, ali shvatam ga ozbiljno i šaljem poljupce ka njegovom dečijem licu. Zar mu se nisam uvek obraća s neformalnim „ti“? Govorio je na vrlo lošem švajcarskom nemačkom, koji se prosto nije mogao uzeti sasvim ozbiljno; kada bismo pričali na visokonemačkom, nikako nisam mogao da mu kažem „ti“.

Morao bih da vičem, da bi me tamo dole razumeli. Zato više ništa nisam rekao; najzad, bilo smo zajedno dan i noć. Ah, bilo je tako lepo, bili smo dobro drugari. Srca su nam bila tako laka, da smo još uvek bili spremni za mladalačke nestašluke, iako smo bili oženjeni. Ali ja sam, na kraju krajeva, bio najstariji.

Jednom prilikom, Ma je uputio čežnjiv pogled ka balkonu na kojem je pozirala jedna *„femme“ d'un officier* („devojka“ nekog oficira). Istog trena dala mu je znak i nestala unutra. Trenutak kasnije, pojavila se u dnu stepeništa. Osetio sam da je to znak da se treba dati u beg. I njih dvojica su zaista pobegli zajedno sa mnom. Prema tome, to je uvek bila samo šala, i to je bilo u redu.

Jedan izuzetno uslužni vodič poveo nas je u sokake crvene četvrti. Tamo se odigrala sjajna scena, kada grof Luj nije odoleo da se ne nasmeje na prizor jedne debele francuske devojke, u kratkoj dečijoj haljini. Okomila se na vodiča pijanim glasom, koji je čudno odudarao od njenog dečijeg izgleda: „*Tu amènes des gens, sale cochon, qui vietment riguler devant ma porte* (Svinjo jedna prljava, dovodiš mi ovamo ljude da mi se smeju pred vratima)!“

Urođenik je odgovorio na svojoj verziji francuskog; tresao se kao neki predator koji se sprema da skoči. Luj je pokazao kažiprstom na njegove noge. Zaista ih je vredelo videti, kao i onu postariju soldatsku koketu!

Jednom smo, ali samo jednom, videli pravu arapsku lepoticu, i bilo je neverovatno koliko je podsećala na Augustovu ženu. To je primetio i uvek rečiti Mo, koji prosto ne može da nešto zadrži samo za sebe. Onda mi je bilo neprijatno kada sam shvatio da sva trojica samo stojimo i zurimo u nju.

U stvari, bile su to dve prostitutke, ali druga nije bila mnogo privlačna. S tim stvorenjima možete da radite šta hoćete, ali nažalost, ne i da ih fotografišete. To retko kada uspeva. Čim ugledaju fotoaparat, sklanjaju se.

Onda smo i mi otišli. Ali ona stvorenja su se opet pojavila i doviknula nešto za nama. Luj je odgovorio nešto drastično, na bernskom dijalektu. Poslednje što sam video bio je ne baš pristojan gest za jednu tako lepu devojku, uz prostački smeh, koji je potpuno odudarao od inače lepe i delikatne pojave. Vulgarnost, da, čak i ovde. (Ali sigurno samo zbog evropskog uticaja.)

I tako su se, delom zbog mene, delom sticajem okolnosti, veseli, vragolasti, pohotni mladi momci Ma i Mo uspešno držali podalje od nemoralnih radnji. Nikada nisu otišli dalje od Makeove uzrečice, „Ma daj, idemo!“

Sada mogu da rade šta hoće, njih dvojica. Još koji tren, i ja ću zaploviti ka Italiji, a oni će ostati tamo, prepuštani sami sebi. Ko zna. Kažu da su u Trapaniju (Sicilija) i koze lepe; možda će tamo probati i tako nešto.

Moj brod neće pristati u Trapaniju, to čujem ovog časa. Zbogom, onda, slikari moji. Larma se pojačava. Dovikujemo jedni drugima iz sveg glasa još neke sitnice, ali sve to odnosi vetar. Kabina u trećoj klasi je stvarno loša. Rekao sam da je dobra samo zato da se ne bi smejali mojoj štedljivosti. U stvari

sam otišao mnogo ranije. Možda ni oni više ne misle na mene. Možda su samo hteli da vide kako brod odlazi.

Od Palerma do Napulja, međutim, opet ću lepo putovati! I ako stvarno ostanem jedini putnik, to će biti sasvim u redu. Samo da nije kao u kasarni! Ali da ne zaboravim podmuklog stjuarda. Doneće mi večeru, verovatno u posudi za one s morskom bolešću. Možda je ipak bolji nego što izgleda. Trebalo bi ga videti kako peva himnu „velike nacije“ (francuska himna), to bi bilo smešno!

Neću se svući, čak i ako mi sutradan još koja dlaka ostane na češlju. Ja… ali brod samo što nije isplovio i ja ipak izlazim da još jednom pogledam ta smešna lica koja gledaju gore. (Ne ometajte me, gospodo, koji ste dobili smeh na gratis, tamo u Kala Sriri, sada sam na pola puta između Afrike i Evrope! I nemojte mi samo pričati kako je pejzaž ovde tako kubistički!)

Lujevo oštro oko traži žrtvu. Kako samo zuri! Ko bi mogao biti plen, među svim tim ljudima koji žele da vide odlazak broda. Iz mog ugla, to je samo masa. Drugi put, kada je Don Kihot bio tako blag i elegično klonuo, nije trebalo da preskočimo kafu. Naime, prvi put sve je koštalo „tri franka, s kafom“, a drugi put, bez kafe, bilo je, „tri franka, molim“.

Na moru. Brod se malo ljulja. Možda bi bilo dobro da ubacim nešto u stomak. Sada sam stvarno sam, sam kao siroče! Hrana je osrednja, mada činija nje tako loša kao što sam se plašio. Vino je jako, plavičasto i penušavo. Sve je skuvano zajedno. Nema tanjira, samo tanka činija postavljena ispred mene, nož i viljuška, i „bon appétit“. I stjuard je bolji nego što sam mislio. Ali, da pođem na spavanje? Ne tako brzo.

Leškarim negde na palubi, blaga je noć. I tu me stiže moj brodski san…

Kada sam se konačno smrzao, iako sam bio u zimskom kaputu, sakupljam hrabrost, silazim dole i penjem se na svoj

ležaj. I, uprkos svemu, tonem u dubok san. Nije mi bila potrebna kolevka.

926 s. Palermo. Ponedeljak, 4.20. Probudio se rano, nadomak obale Sicilije. Svež, planinski prizor; na momente, kako se približavamo obali, u iskušenje ste da ga uporedite sa obalom Lucernskog jezera. Grandioznost predela oko Sidi Bu Saida je svakako nestala. Šetam gore-dole po gornjoj palubi, koju su izribala dvojica mornara. Malo kasnije, još jedan putnik izlazi u šetnju gornjom palubom (kao što sam i ja, kada sam putovao drugom klasom, voleo da zabadam nos svuda). Nadam se da me neće uvući u razgovor. Izbegavam ga neko vreme, on onda nestaje.

Tamo preko, na mrkim planinama, tutnji voz. Kakva komedija! Šta uopšte radi tamo? Jedva da se može videti neko selo! Ali mnogo lepih uvala! More je skoro glatko.

Uskoro stižemo u Palermo, ali u ovom trenutku nemoguće je zamisliti grad. I to veliki grad, ako ćemo pravo: kuda se širi, da li se uspinje uz planine, da li ih potpuno prekriva? Evo ga, najzad. Preda mnom leži slavni grad! Ne izgleda velik. Luka srednje veličine (u poređenju s Đenovom i Marsejom), ali lepa, kao i sve luke. Crvena planina iznad nje svakako odiše snažnom personalnošću!

Ne izlazimo direktno na kej nego nas prebacuje čamac. Naravno, mornari na čamcu se svađaju, kao i obično. Na keju se oseća poseban zadah. Arabija je čistija. Zadah mokraće!

Vrlo originalne fasade. Šta da radim s prtljagom? Protiv svoje volje, moraću da ga poverim nekome. Neko mi čita misli i uverava me da se u čekaonici nalazi jedna vrlo ugledna firma. Uz božiju pomoć, nadam se da ću ga opet videti! Odlazim u Via Roma, da iznajmim kabinu na večernjem parobrodu za Napulj. Pravim mentalnu belešku o čajdžinici na Pjaca Marina, za popodne. Posle nekoliko sati nasumične šetnje, u kojoj sam se pripremio za predstojeći ručak, konačno pronalazim jedini re-

storan u tom velikom gradu. Iscrpljen i gladan; vrućina je. Ali ipak sam dobro jeo. Spanać ovde raste kao što u Saksoniji rastu lepojke. „Rimski restoran“ – dvojica starosedelaca takođe ručaju tamo. Osim nas trojice, ceo Palermo je izgleda ozbiljno buržoaski i oženjen. Posle jela, kratka, bezbrižna dremka (u stolici).

Onda opet tumaranje lukom (glad je nestala, ali sam zato još žedniji). Stavio svoje prašnjave cipele pred umetnika za glancanje; uskoro sam mogao da se ogledam u njima; tamo dole, izgledao sam prilično kicoški; gore, u glavi, pomisao na čajdžinicu i očajnička želja da nešto popijem.

Bilo je sasvim dobro i ukusno. Vrlo prijatna atmosfera, s antikvarnim nameštajem i slikama. Neka dama, pomalo švajcarska. Čaj je brzo bio gotov, ali delovalo je kao cela večnost. Izvrstan je, kao i biskvit… Samo kada bi mi se to stvorenje sklonilo s očiju, posle dve sekunde, kao one lepe golišave fotografije kojima su me žestoko mamili pred katedralom: tačno dve sekunde, taman toliko da ne počnem da uživam, a da ne platim. Izdržao sam probu, u moralnom smislu, osmehnuo se lukavom prodavcu, mogao sam i bez toga. Čaj mi je, međutim, sada potrebniji od svega drugog! U poređenju s tim, ljubav ili „amore“, kako kažu ovde, i za najprljavije i za najlepše stvari, izgleda mi nebitno.

Okrepljen i potpuno preobražen, opet prolazim pored momka s imalinom, koji mi je ranije tako fantastično uglancao cipele. A onda na brod, veličanstveni brod: *Città di Catania*. Ali još nije vreme za ukrcavanje.

Ležem *a l'italienne par terre* (pravo na zemlju) i u tom položaju čekam sve do sumraka. Onda konačno možemo na brod. Brzo odlazim do barake s prtljagom. Ništa ne nedostaje.

Posle vidim da jedna sitnica ipak nedostaje: kožna futrola za ceduljicu s mojim imenom.

Odveli su me do kabine, koja me je obradovala. „Seconda classa?“, upitao sam, krajnje začuđeno. „No signor, la prima classa!“, ili tako nešto, glasio je odgovor. „Mira (Nemam pimedbi)!“

U redu. Opet sam zauzeo dobro mesto za osmatranje priprema za dizanje sidra. Kako je bilo lepo, ovog puta, kako čudesno lepo! Brod se postepeno napunio; i na keju je bilo sve više posmatrača. U međuvremenu je počelo da se spušta veče. A kada je oko 8.30 brod isplovio, kako su samo nežno ljudi jedni drugima dovikivali savršeno ljupke fraze! Samo jedan mali korak ovde deli stvarnost od poezije. Dragi, rečiti ljudi! Hor i solisti!

Bio sam jedini kome nije imao ko da dovikne bilo šta. Ta pomisao je u meni probudila snažno osećanje. Poslednji muzičke fraze opraštanja zvučale su udaljenije; povici više nisu mogli da se nose s tempom broda; samo su se još oni poslednji mogli jasno čuti, od onih koji su se na vreme pomerili na lukobran.

Nešto je kriknulo u meni, kriknulo kao odgovor svima njima, ali što se nije moglo viknuti, prosto zato što nije moglo. A ipak je sve u meni vikalo, tim plačnim glasom, koji je dopirao iz dubine bića.

Malo kasnije, pogled jedne mlade italijanske dame ukrstio se s mojim. Verovatno me je posmatrala. Malo sam skrenuo pogled i potražio tačku u kojoj je već bilo potpuno mračno. Takve oči zaista imaju moćno dejstvo.

Onda sam pošao na večeru.

Cela knjiga bi se mogla napisati o toj večeri. Istina, koštala je nešto, dok je francuski *transatlantique* uključivao i jelo u cenu karte. Od početka sam slutio bogat jelovnik, ali pomisao na čak deset jela izgledala mi je suviše smela. U početku sam pokušao da se suzdržim, ali ne preterano. Špageti su bili tako izvrsni da sam krajnje ozbiljno prionuo na to jelo. Počeo sam da primećujem da će s veprovinom s borovim iglicama i kompotom ići malo teže. Ali igrao sam tu partiju do kraja. Bila je to teška

pobeda, toliko teška da prvo nisam ni pomišljao da ustanem. Neko vreme sam sedeo u blago pognutom položaju, kao za vreme jela, da se ne bih povredio ako se naglo ispravim.

Spominjem to, zato što nikada nisam bio proždrljiv. Smatrao sam to za žrtvu – žrtvu prinetu božanstvu nepca; od početka sam bio u tako dobrom raspoloženju na tom brodu, da je čak i ovo prosto moralo da se desi.

Dugo sam sedeo tako, sve dok nisam bio u stanju da odem do salona za pušače. A tamo, lepa lula s holandskim duvanom, i samo bez ustajanja, molim, ni po koju cenu!

Konačno sam utonuo u san, u kožnoj fotelji. Kada sam se probudio, nije bilo skoro nikog. A sad, samo hrabro, i pravo u krevet. Moj sused, stariji gospodin, već je bio u krevetu i blaženo spavao. Uvukao sam se u svoj, što sam brže mogao.

Čudesno hladna posteljina, blistavo bela, dobra za nekog ko se pregrejao kao furuna.

926 t. Napulj. Rim. Utorak, 4.21. Ujutru, probuđen, ali ne sasvim; to je moj cimer, koji pere zube i ispira usta. Kada je izašao iz kabine, ležaj je izgledao tako primamljivo da sam se vratio na spavanje. Tek posle druge dremke, bio sam u stanju da pogledam kroz prozor. Samo što smo prošli Kapri. To me uzbuđuje. Rajski zaliv!

Pojavljuje se Napulj; očarao me je ranije, pre desetak godina. Ukazuje se u blago zamagljenoj atmosferi, Posilipo se vidi najjasnije, a onda i ceo amfiteatar kuća. Kakav grad! Približava se suviše brzo, ali ja moram da idem dalje. Naime, nisam na putovanju kroz Italiju, na to ne smem ni da pomišljam! Bio sam na Istoku i moram ostati tamo. Ta muzika se ne sme mešati s nekom drugom. Uticaji su ovde previše opasni! I zato, dalje, dalje! Preteći dolazak, kao i uvek. Čudesno spuštanje niz kožne merdevine. Na kritičnom mestu, pomaže nam neki nakinđureni mornar. Ispod, čamdžije opet samo što nisu po-

čeli da jedni drugima lupaju vesla o glave. Ali to uvek prođe bez krvoprolića, kao u dečijoj čarki. Odlazim da potražim fijaker, raspitujem se za cenu, koja iznosi liru i po. Ali zaboravio sam da je železnička stanica sasvim blizu. Uz krajnje ljubazan osmeh – perfidan, rekao bih – nitkov od kočijaša me ostavlja tamo. I daje mi srebreni novčić od dvadeset *centisimi* kao kusur, umesto pedeset. Odmah primećujem i pretim mu prstom. Na šta on opet podiže šešir u teatralnom stilu i odlazi žustrim kasom. Veličanstveno priređena scena! Dve Rimljanke – mogu to da kažem zbog njihove komotne intonacije, flegmatičnog manira i „š“ u „stupido“ – sede naspram mene. Obe čitaju romane i s vremena na vreme obaveštavaju jedna drugu do koje su stranice stigle.

Kampanja – zelenilo! Grubi pejzaž oko Rima. I sam Rim, sjajan, rasut tamo dole, u daljini, s katedralom koja se jasno ističe!

Rim. Šetnja do Trga Kolona. Čini mi se kao sam juče bio tamo! Za ručak: *coratella con carciofi* (jagnjeće iznutrice s artičokom). I dalje prava poslastica! Odlazim do Fontane di Trevi, kroz moju staru ulicu, Via del Arketo (Via dell'Archeto), a zatim, pošto vreme leti, tramvajem do *Ferrovie* (železničke stanice).

U 2.40 popodne krećem za Firencu. Umbrija, sumorni predeo. A onda, postepeno, toskanska vedrina. I ljudi su tamo vedriji. Neki s licima crvenim kao vino. Oniži, skoro kao u Vou (kanton Vaud, Švajcarska). Mislim da smo prošli i pored Trazimenskog jezera (Lago Trasimeno), kroz blagu i sumračnu svetlost. U Firenci je već bio mrak (8.30) i odande sam nastavio pravo za Milano.

926 u. Sreda, 4.22. Stigao (u Milano) u šest izjutra i zadržao se dva sata. Doručkovao na stanici. Tu svakako počinje Evropa. Industrijski i trgovački svet. Ozbiljna lica. Ništa iza njih. U 8.15, hvatam voz za Lečberg (Lötschberg). Česta stajanja duž jezera Mađore (Lago Maggiore), ali ne i neprijatna. Uživam u razgo-

voru s predelom. Ispod mene, kloparaju točkovi, osluškujem neodoljivi ritam daira koji prati pesmu slepca iz Hamameta!

Dodajmo tome pogled na ostrva, koja izgledaju kao lutke. Igračke u kadi. Ali lepe, mnogo lepe! Kućice i drveće, vreme je za kupanje (Hüsli u Bäumli).[13] Onda idemo duž drugog malog jezera, plavog, s crvenom obalom. Nije loše! Predeo postaje alpski i donekle sumorniji. Domodosola. Zatim Simplon, Brig, Lečberg, Kandersteg, Špic. Tunsko jezero lepo kao nezaboravak. U 3 popodne stižemo u Bern.

A u subotu, u 4.25, povratak u Minhen.

1914. Minhen.

928. Svaki put kada neka forma preraste fazu postanka, i kada skoro stignem do cilja, intenzitet vrlo brzo nestaje, i onda moram da tražim nove puteve. Produktivan je upravo put, to je ono bitno; nastajanje stoji iznad nastalog.

Grafika, kao ekspresivni potez ruke sa olovkom koja beleži, kako to u osnovi radim, suštinski je drugačija od rada s tonom i bojom, do te mere da se taj postupak može sasvim dobro koristiti i u mraku, čak i u najmrklijoj noći. S druge strane, ton (prelaz od svetlog ka tamnom) podrazumeva nešto svetla, a boja podrazumeva mnogo svetla.

929. Da sam neki bog kojem se ljudi mole, bio bih krajnje zabrinut da me ne zavede ton molioca. Čim bih začuo neku finiju notu, makar i najslabiju, odmah bi rekao da, „da osnažim dobro, kapljicom svoje rose“.[14] Tako bih udelio neki delić, ali uvek samo delić, zato što dobro znam da pre svega mora postojati dobro, ali da ono ne može živeti bez zla. I onda bih, u svakom pojedinačnom slučaju, pažljivo izvagao odnos ta dva sastojka, da bi stvari bile koliko-toliko podnošljive. Revoluciju

[13] Kle ponavlja „kućice i drveće“ na bernskom dijalektu.

[14] Varijacija Psalma 110:3, iz nemačke Biblije.

ne bih tolerisao, ali bih, u pravom trenutku, sam izveo jednu. Po tome znam da još nisam bog.

Bilo bi me i lako nadmudriti, svestan sam toga. Pošto bih lako govorio da, neki kratak, dirljivi ton u molitvi, bio bi dovoljan da ga izmami.

Ali opet, mogao bih da
potpuno promenim ćud
i pretvorim se u čudovište
koje iz prikrajka gleda
kako cele porodice grcaju u suzama
pogođene njegovim otrovom
koji prodire duboko.

Voleo i da se bavim istorijskim teatrom: razvezao bih epohe od njihovog vremena, napravio urnebesnu zbrku. Ali mnogi bi uživali (na primer, veoma bi me obradovalo ako bih negde u polju naišao na nekog lutajućeg viteza!).

Pravio bih budale od malih, dragih ljudi,
sipao bih im kiselinu u pivo
ubacivao buđ u hranu
i bol u njihova ljubakanja.
Osnovao bih red, a na njegov barjak stavio bih
suzu koja srećno pleše.

930. *Zašto te toliko vuče noć?*
„Svitanje!
Kad udari svojim strašnim maljem
Kad se raspukne
Znaćeš
Da imaš srce.
Poriv da se sledi želja tada zamire,
i to nije samo fraza
jer mehur se rasprsnuo.“

(Optuženi umire.)

931. *Nosim oružje, nisam više ovde,*
u dubinama sam, daleko…
tako daleko…
Sijam među mrtvima.

932. Stvaranje živi kao postanje iza vidljive površine dela. Unazad gleda sve što je duhovno, napred (u budućnost) sve što je stvaralačko.

933. Smisliti C*horus mysticus* (mistični hor), koji bi izvelo nekoliko stotina dečijih glasova.[15] Svako ko zna kako da to izvede, ne mora više da se napreže. Na duže staze, mnoga mala dela vode ka tome.

934. *Beda.*
Zemlja bez spona, nova zemlja
Bez toplog daha sećanja,
Bez dima iz čudnovate pećnice.
Neobuzdana!
Bez materinske utrobe koja bi me nosila.

Između 934. i 935. počeo je rat.

935. Velike zveri sede ojađeno za trpezom; nisu site. Ali male, lukave muve sleću na planine od hleba i žive u gradovima od putera.

[15] Finale Simfonije br. 8 u Es-duru, Gustava Malera (1906), poznate i kao „Simfonija hiljade", zato što njeno izvođenje zahteva veliki broj muzičara i glasova.

936. Samo jedno je istina: u meni, neko breme, jedan mali kamen.

937. Jedno oko da gleda, drugo da oseća.

938. Ljudska životinja, sat od krvi.

939. Posmatrana s crkvenog tornja, gungula na trgu deluje komično. Kako li tek izgleda s mog mesta! (Satirska igra, dodatak uz 931.)

940. *Mesec/ na železničkoj stanici: jedna među svetiljkama*
u šumi: kapljica na bradi
na planini: nadajmo se da se neće srušiti!
i probušiti na kaktus!
i da ti mehur neće pući od kijanja!

941. Za Engra (Ingres) kažu da je uredio nepokretno, a ja želim da odem dalje od patosa i uredim pokret. (Novi romantizam.)

942. A: Deka okreće ringišpil na mlinu za biber.
B: Lopov? Brzo, stavljaj psu njegovu protezu!
C: Da li imaš neku želju? Staklenu kuglu! Koliku? Kao pun mesec, ako može! (Obe strane se osmehuju s razumevanjem.)
D: Ovo ne bi trebalo svako da razume; u suprotnom, teško meni, potpuno bih se odao!

943. Geneza, kao formalno kretanje, jeste ono što je bitno u nekom delu.
U početku, motiv, unošenje energije, sperma.
Radovi kao stvaranje forme u materijalnom smislu: praženso.
Radovi kao sperma koja određuje formu: pramuško.

Moji crteži spadaju u domen muškog.

944. Stvaranje forme je energetski slabije od određivanja forme. Krajnji ishod oba pristupa je forma. Od puteva do cilja. Od pravljenja do napravljenog. Od neposredno doživljenog do objektivnog.

U početku, muška specijalnost, energetski podsticaj. Zatim prirodno sazrevanje jajeta. Ili: prvo bljesak munje, onda kišni oblak.

Gde je duh najčistiji? U početku.

Ovde delo koje nastaje (s dve strane), tamo delo koje jeste.

945. Moja kristalno čista duša je ponekad zamagljena isparenjima, moja kule ponekad obavijene oblacima.

Bol se smiruje u ljubavi;
bez žudnje,
ne bih mogao da živim dugo, a ni kratko.

946. San: pronalazim svoju kuću. Prazna je, vino popijeno, potok skrenut, sve moje pokradeno, moj epitaf izbrisan. Belo na belom.

947. Zvuci iz daljine. Neka prijateljska duša, rano izjutra, s one strane planine. Zvuci truba, smaragdi.

U. Šalje mi misli, to je poljubac duša koje slute jedna drugu.

O. Zvezda nas spaja, njeno nas oko pronalazi: dva Ja, istovetna, ali više po sadržaju, nego po obliku. Juče, sveto kamenje; danas, nema zagonetke, danas – smisao!

„Neka prijateljska duša, rano izjutra, s one strane planine."

948. *Neka tišina obasjava dno.*

Iz nejasnog,
nešto blista,
ne odavde,

ne iz mene,
već od Boga!
Od Boga! Kada bi to bio samo odjek,
kada bi to bilo samo božje ogledalo,
to bi opet bilo njegovo prisustvo.
Kapi duboke,
čiste svetlosti.
Svako ko je ikada spavao i borio se za dah:
on…
svoj kraj pronalazi na početku.

949. Feliks mi piše: „dragi tata pošalji mi jednu 1 slikovnicu. ja i ti sa milerovom kravom. ulica ajnmileršas broj 23 (trideset dva) (*sic*). feliz (*sic*) kle. ou ut (?) kada je nevaljao."[16]

1915.

950. Srce koje u meni tuče za ovaj svet je izgleda smrtno ranjeno. Kao da me još samo sećanja vezuju za „ove" stvari… Da li postajem kristalni tip?

Mocart je, najvećim delom, pronašao utočište (ne zanemarujući vlastiti pakao!) u svojoj veseloj strani. Neko kome to nije sasvim jasno, mogao bi ga greškom smatrati za kristalni tip.

951. Napuštamo ovostrano, da bismo gradili u onostranom, u kojem je moguća potpuna afirmacija.

Apstrakcija.

Hladni romantizam tog stila lišenog patosa je bez presedana.

Što je svet strašniji (kao što je danas), umetnost postaje apstraktnija, dok neki srećniji svet rađa ovostranu umetnost.

[16] Kle prepisuje pismo svog sina, sa svim nepravilnostima: „Felix schreibt: 'liber Kopap er schek mir ein pi l pilbuch. ich u tu mülers ku mülsel taspistu. einmilerschas numer 23 (zweiunddreißig). feliz klee. ot ut wener ist ein laupup.'"

Danas je prelaz od juče. U velikom rudniku formi leže parčići za koje smo još donekle vezani. Oni obezbeđuju materijal za apstrakciju. Kamenolom neautentičnih elemenata, za oblikovanje nečistih kristala.

Tako je danas.

Ali, opet: taj kristalni grumen je jednom krvario. Mislio sam da umirem; rat i smrt.

Mogu li uopšte umreti, ja, koji sam kristal?

Ja, kristal.

952. Dugo sam nosio ovaj rat u sebi. To je razlog zašto mi, iznutra, ne znači ništa.

Da bih se izvukao iz ruševina, morao sam da letim. I leteo sam. Ostao sam u ovom razorenom svetu samo u sećanjima, kao kada se ponekad osvrnemo na prošlost.

Zato sam „apstraktan, sa uspomenama".

(slika, rukopis, 950–952)

953. Određene kristalne strukture, kojima patetična lava na kraju ne može ništa.

954. San: tražio sam od gejši samo malo muzike i malo čaja, „koji će mi poslužiti kao višestruka zamena za sve gejše ovog sveta".

Na najmanje iskušenje, začuo bih neko blago kucanje. Kada sam pogledao ko kuca, jedan mali duh je ispružio ruke ka meni i poveo me nežno u svoje više sfere.

Tamo je sve padalo nagore, a ne nadole. Mali doručak s jajima ležao je primamljivo na tavanici.

955. Veličanstveno debeli Dojbler (Theodor Däubler) pruža mi svoju meku ruku: „Vi ste predstavnik futurističkog tempe-

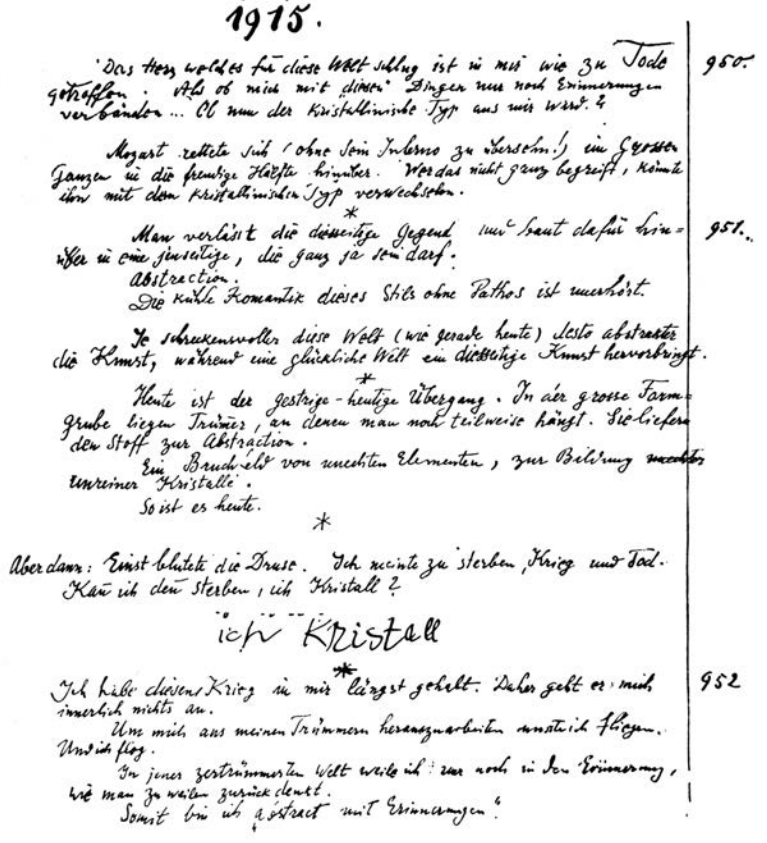

„Ja, kristal…"

ramenta u Nemačkoj. Futurizma povezanog s tradicionalnom kulturom. I ja sam futurista. Samo što još uvek rimujem."

(Možda je ipak šteta što i dalje rimuje?)

956. Ono što mi je ovaj rat u početku značio bilo je više fizičke prirode: to što je u blizini je tekla krv. To što se telo moglo naći u opasnosti, a bez njena nema ni duše! Rezervisti iz Minhena i njihove glupe pesme. Ovenčane žrtve. Prvi rukav koji sam video savijen u laktu i prikačen špenadlom. Jedna dugačka noga, umotana u bavarsko plavo, i njen veliki korak, između dve štake.

Ostvareno slovo iz knjige istorije. Potvrda starih slikovnica (*Bilderbogen*). Iako u njima nije bilo nijednog Napoleona već samo mnogo napoleončića. Sve je produhovljeno isto koliko i komad balege na petama.

957. Zar nauka mora da bude samo receptivna?

Između mene i Lotmara (Fritz Lotmar, neurolog), gusta ograda. Zašto mogu da mu vidim samo stopala, kroz neku slabiju tačku?

Udaljeni glas, pre nego što se slomi, jecaji, koji bi inače bili samo patetični: u srcu je to lepa, dobra osoba.

Rastanci nisu uvek tako laki.

Kakva strahovita sudbina, održavati ravnotežu između dve strane, biti vaga na granici između juče i danas.

958. Spoljašnji život nekog umetnika može nam reći mnogo toga o karakteru njegovog dela.

Moj prijatelj iz mladalačkih dana, Haler (Hermann Haller, slikar i vajar), tako strasno voli život da praktično lovi snažna emocionalna iskustva, da slučajno ne propusti neko. Taj svetovni nagon bio je od koristi za njegovu umetnost vrlo kratko, dok nije

došao do svog epigonskog tipa statuete, koji je odisao velikim šarmom. Ali, posle toga?

Kako uopšte postići aktivni duhovni razvoj, uz način života čije breme zahteva konstituciju gorostasa? I ja sam nekada živeo burnim životom, sve dok na prirodan način nisam razvio osnovu koja mi je omogućila da odbacim taj stil. (Odbacivanje „stomaka", tako što mu se neće pridati ni premali, niti prevelik značaj, jer i jedno i drugo razdražuje.)

Obojica smo oženjeni; on je morao da stavi naglasak na „lepotu" i tako je previdео ostale, važnije stvari. To je za posledicu imao da je njegov brak počeo da se klima. Nije mogao ni da se odrekne svog lova na snažna emocionalna iskustva. Posledice toga na njegovu umetničku aktivnost mogle su biti samo negativne.

Onda je njegovo telo prerano ostarilo, i to se sudarilo s njegovim primitivnim mentalitetom. Bilo bi bolje da je ostario mentalno i ostao mlad fizički!

Za razliku od njega, ja sam postao neka vrsta monaha, doduše, monaha na vrlo širokoj, prirodnoj osnovi, na kojoj je bilo mesta za sve prirodne funkcije. Na brak sam gledao kao na seksualni lek. Svoje romantične impulse hranio sam seksualnom misterijom. Tu misteriju sam pronašao u monogamiji i to mi je bilo dovoljno.

I tu sam morao da se otimam od uspomena, ka suštini, ka nekoj većoj dubini.

Treći slučaj je Kubin (Alfred Kubin, grafičar, ilustrator). On je napustio ovaj svet, zato što nije više mogao da ga podnese fizički. Ostao je zaglavljen na pola puta; žudeo je za kristalnom sferom, ali nije mogao da se iščupa iz blata pojavnog sveta. Njegova umetnost tumači taj svet kao otrov, kao slom. Otišao je dalje od Halera, koji je četvrt živ, dok je on, koji potpuno živi u tom destruktivnom elementu, napola mrtav.

959. Doktor Herman (Hermann) Probst poseduje nekoliko mojih akvarela, koji mu se izgleda mnogo sviđaju. Na njegov nagovor, poslao sam Rilkeu mali izbor, koji mi je pesnik onda lično vratio. Njegova poseta me je veoma obradovala. S njim došla i jedna hroma dama, slikarka (Lou ili Loulou Albert-Lasard).

Odmah posle toga pročitao sam nekoliko odlomaka iz *Knjige slika* (Buch der Bilder, 1902) i *Zapisa Maltea Lauridsa Brigea* (Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge, 1910). Njegov senzibilitet je izgleda blizak mom, osim što ja sada više težim središtu, dok on više naginje tome da se zavuče pod kožu. On je i dalje impresionista, dok ja u toj oblasti imam samo sećanja. On ne pridaje veću pažnju grafičkom delu, dok sam ja tu najviše napredovao, a onda i u domenu boje, što je još u procesu sazrevanja.

Savršena elegancija njegove pojave za mene je zagonetka. Kako se to uopšte postiže?

960. Voleo bih da dobijem nazad svoje ilustracije za *Kandida* (1911). Ostale su kod izdavača koji objavljuje „Vizen Buher (Weissen Bücher, Bele knjige)“, koji je još pre rata na čudan način odložio objavljivanje tog izdanja (1913). Bilo bi bolje kada bi knjiga s mojim sadašnjim grafičkim radovima izašla pre toga![17]

961. Morao sam da pišem Francu Marku (Franz Marc), koji je već dugo na frontu, u mnogo ozbiljnijoj situaciji od mene. Izrazio sam svoje žaljenje zbog toga što sam ušao u raspravu o teoriji umetnosti s njegovom ženom (Maria Franck Marc, slikarka). To je, rekao sam mu, bio plod mojih napora da pomognem njegovoj ženi, koja je izgubila ravnotežu, možda inače samo prividnu, i koja se sukobljavala i sa svojim mužem, makar oko umetnosti. I to je, naravno, bilo samo prividno, zato što je sve vreme sigurno imala u vidu njegovu bolju stranu. Nije bilo mudro što sam dopustio da se iz toga razvije teoretska bitka, ako ni zbog čega drugog, onda zato što je u tim stvarima teško izraziti se na dovoljno precizan način, što je ravno falsifikovanju samog značenja fraze „izraziti se“.

[17] Izdavač je bio čuveni Kurt Volf (Wolff), koji je, između ostalog, za vreme izgnanstva u SAD, 1942, osnovao i Pantheon Books. Izdanje *Kandida*, sa ilustracijama koje je Kle uradio 1911, na podsticaj Alfreda Kubina, pojaviće se tek 1920, za Kurt Wolff Verlag, München, kao *Kandide, oder, Die beste Welt: eine Erzahlung*, von Voltaire, mit 26 Federzeichnungen von Paul Klee.

Stavio sam naglasak na dela, ona već urađena, ne na ona koja će se uskoro pojaviti. Gospođa Mark se okrenula i protiv Kandinskog, tako da sam se zahvalio Francu Marku što je ostao veran njegovom delu.

Žestoko sam se usprotivio i pojmu teorije po sebi i osudio deo iz jednog pisma u kojem se spominje „pogrešno primenjena teorija“.

Onda sam stao u odbranu ega, praveći razliku između sebičnog i božanskog ega.

Objasnio sam kako je taj ego jedini pouzdani element u celoj priči o kreativnoj umetnosti i nastavio s tim kako moja vera u druge počiva na zajedničkom prostoru dva ega. Da bih to ilustrovao, nacrtao sam presek dva kruga:

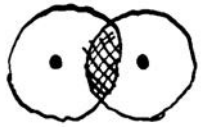

„Tvoj i moj krug, rekao bih, imaju relativno veliku zajedničku oblast. I ja sam se čvrsto držao toga, zato što sam se plašio apsolutne usamljenosti. Neko vreme sam se kolebao oko toga, ali sada sam opet potpuno siguran.“

Šta je bio uzrok tih tako beskorisnih incidenata, za jednog slikara bez kista, na frontu? Slabost njegove žene, koja i dalje ne

može da stane na sopstvene noge, i uticaj proroka Kaminskog (Heinrich Kaminski, kompozitor), koji vršlja u tom kraju.

962. Malo posle toga, Mark je dobio odsustvo, i mada je bio veoma iscrpljen i vidno mršaviji, došao je u Minhen, gde je neprekidno pričao o svojim iskustvima. Stalna tenzija i gubitak slobode očigledno su ga pritiskali. Sada zaista počinjem da mrzim njegov nesrećni kostim, tu loše skrojenu podoficirsku uniformu, sa ukrasnom sabljom sa strane.

Da bih ozbiljnije popričao s njim, za vreme njegovog oporavka, posetio sam ga u Ridu, nadomak Benediktbojrena, pošto sam prepešačio put od Feldafinga do Bernrida.

Sive, vojničke stvari sušile su se napolju na žici, kao creva. On je nosio sportske pantalone i šarenu lovačku jaknu. To je stvarno bilo bolje, iako nije moglo da potraje!

U povratku, njegova žena ga je otpratila do Minhena, gde su došli kod nas na ručak. Skuvao sam rižoto, a on je doneo malo sirove šunke. Bili smo veseli, rastanak nije delovao nepodnošljivo. Obećao je da će se marljivo saginjati svaki put kada neke opasne stvari počnu da lete kroz vazduh…[18]

Trebalo bi da opet slika, onda bi se njegov blagi osmeh opet pojavio, taj osmeh koji je prosto-naprosto deo njega. Previše je zabrazdio u to plameno vrenje. Tako izgleda, jer njegovim sigurnosnim ventilima nije dopušteno da se otvore.

Morao bi da mrzi tu vojničku igru, ili još bolje, da bude ravnodušan prema njoj.

963. Leto smo proveli u Bernu. Vojni zapovednik distrikta, čovek u mirnodopskoj uniformi, riđe brade, pogledao me je strogo kroz svoje naočari: „Dajem vam odobrenje, ali morate

[18] Franc Mark je poginuo 4. III 1916, kod Verdena, od šrapnela, kada je već trebalo da bude povučen s fronta, na osnovu odluke nemačke vlade o povlačenju istaknutih umetnika i intelektualaca iz borbe.

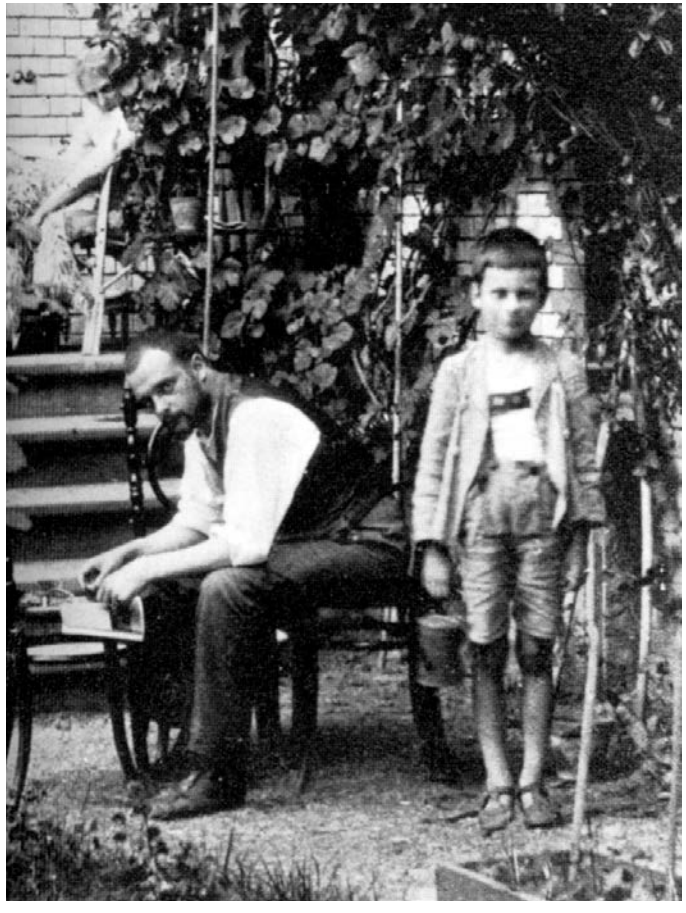

Paul i Feliks Kle, Bern, 1914. ili 1915.

mi obećati da ćete se vratiti.“ To sam uradio čiste savesti, jer gde bih inače mogao da živim, kasnije, osim u Nemačkoj, gde sam stekao ozbiljne poštovaoce?

U Bernu se ništa nije promenilo, sve je imalo svoj stari oblik, lepo buržoaski, zauvek normalan. Da li bi trebalo da živim samo unutrašnjim životom, naime, da li spolja uvek moram da idem na taj svoj diskretni, prosečni način?

Nekoliko izleta stvara iluziju kretanja. U nedelju smo otišli u Kintal, gde je Lotmar provodio odmor s porodicom.

Onda smo proveli nekoliko dana s jednom razdražljivom mladom damom, u Frajburgu, gde je trebalo da se sretnemo s našim Rusima, parom Javljenski-Verefkin[19], koji su došli iz Sen Prea. Ta holandska furija zvala se gđa L. H.

Rusi su, kao i obično, bili vrlo talentovani. Trebalo je da sviramo Baha tako što ćemo ga uvući vedekindovski milje (Frank Wedekind). Ubrzo smo pozvali i Moajea, zato što je zbog nekoliko anegdota o tom slikaru našoj usplahirenoj dami pošla voda na usta. Došao je.

Kada smo odsvirali Koncert u g-molu, otišao sam u susednu sobu. Tamo sam zatekao našu debelu mačku Lulu koja je zajašila gđu L. s leđa, dok je ova svojim kandžama držala Moajea čvrsto prikovanog za pod. Zadavila bi ga, da se nisam umešao. Čak i tada bila mu je potrebna medicinska pomoć, zato što mu grlo nije bilo sasvim u redu. Tako potresen, otišao je što je brže mogao, uverivši se, na vrlo nedvosmislen način, o razlozima za razvod gđe L.

Drugi gost u kući bio je bolešljivi sin nekog slikara iz Ženeve, koji je izgleda imao aferu sa L. Njegova mamica je sedela i štrikala. Sa svojim mužem je često svirala „Mozarove“ (Mocart, Mozart) violinske sonate. Nije govorila nemački.

[19] Alexej von Jawlensky (Алексей Георгиевич Явленский, 1864–1941) i Marianne von Werefkin (Марианна Владимировна Веревкина, 1860–1938). Čuveni slikarski par, originalni članovi grupe *Plavi jahač*.

Po treći put smo otišli na (planinu) Štokhorn. Prvog dana smo pošli na uspon, iz Erlenbaha, i prenoćili u jednom restoranu ispod vrha. Drugu noć smo proveli u jednoj pastirskoj kolibi pored gornjeg jezera, na toploj slami. Bilo je predivno veče. Onda smo se lagano spustili. U Erlenbahu smo se opet počastili mesom i pili tako dobro vino da smo zamalo zakasnili na voz. Kada smo onako zadihali seli u svoj kupe, počela je da pada blaga, spora kiša.

Posle toga, proveli smo nekoliko dana u Guntenu, sa starim Moajeom. Njegova žena bila je trudna i zavidela ovome što i dalje uživa.

U celini gledano, društveni život u Bernu bio je vrlo napet, ali opet i krajnje monoton. Previše muzike, naspram čisto materijalnih stvari. Jednom kada sam išao u Tun, nabasao sam na crkveni kvartet. Čak smo morali da sviramo delo jednog od te gospode, po partituri u rukopisu. Lotmar je smatrao da za vreme jesenje ofanzive treba izvoditi samo najznačajnije kompozitore.[20] Duboko u sebi, ravnodušan sam prema ratu, ali blaga obmana bernskog miljea takođe nije dobra za mene. Ipak sam okusio krv, u društvu istinskih veličina. Dojbler bi opet morao da se pojavi na mom pragu, u svoj svojoj punoći. Vilenjak Volfskel bi opet mogao da svetluca prolazeći kroz moje skromne odaje. Kandinski bi me mogao pozdraviti, makar samo sa zida. Suptilni Rilke bi nam morao pričati o Tunisu. A ni veliki istraživač, Georg Hausman (Hausmann), ne bi smeo da izostane.

964. Mark je u novembru došao na odsustvo kao poručnik. Ovog puta je dobro izgledao; pošto je sada bio oficir, mogao da povede računa o svom izgledu, a poprimio je i držanje oficira. Nova uniforma mu je dobro stajala – skoro da sam mogao da dodam, „nažalost“. Nisam siguran da je to i dalje isti, stari Mark.

[20] Druga velika ofanziva Antante u Šampanji, 22. IX – 6. XI 1915.

Nekoliko članova grupe *Der Blaue Reiter*, na balkonu kod Kandinskog, u Ainmillerstrasse 36, Minhen, 1911. S leva na desno: Maria Marc, Franz Marc, Bernhard Koehler, Wassily Kandinsky (sedi), Heinrich Campendonk, Thomas von Hartmann. Foto: Gabriele Münter.

Imao sam kod sebe nekoliko varijacija Javljenskog i skoro se plašio da mu ih pokažem.

Poslednje veče je proveo s nama u Ajnmilerštarse, bez žene. Ona je bila bolesna i već se bio oprostio s njom. Iz njega je zračila duboka ozbiljnost i malo je govorio.

Svirali smo Baha, tako što sam pred njega na pod stavio one varijacije. Tako je inače voleo da gleda slike i sluša muziku. Ranije je često slikao skice, uz muziku.

Izgleda da su mu slike Javljenskog nešto značile. Skrenuo mi je pažnju na poleđinu jednog lista, koji je Javljenski očigledno odbacio.

1916.

965. Kobna godina. Krajem januara, žena Luja Moaeja je preminula, pošto je rodila sina, njihovo jedino dete. Moj prijatelj, Franc Mark, poginuo je 4. marta, kod Verdena. A ja sam bio mobilisan 11. marta, u svojoj trideset petoj godini.

Mark i ja se nismo dopisivali od njegovog poslednjeg odsustva; morao je biti svestan moje odbojnosti prema teoretisanju. Ovo nenormalno vreme je trebalo da bude na prvom mestu, utoliko pre što sam i ja mogao očekivati da ću biti prisiljen da napustim boju i četkice.

Bio sam spreman za razmenu ideja, ali zdrave ideje se rađaju iz konkretnih slučajeva. Bio sam spreman i da zajedno s njim tragam za uzrocima, ali nisam mogao da se upustim u potragu za hipotetičnim, osnovnim pretpostavkama.

U tom stanju iščekivanja i nade, telegram o njegovoj smrti pogodio me je kao munja. Poslala ga je njegova žena, iz Bona, gde je boravila kod udovice Augusta Makea. Zlokoban poriv, da ode tamo i udiše isti vazduh.

Telegram me je pozivao u Frankfurt; gđa Mark je tamo imala društvo. Nije mogla da podnese da bude sama. Istog dana dobio sam crveni koverat, koji me je obaveštavao da se 11.

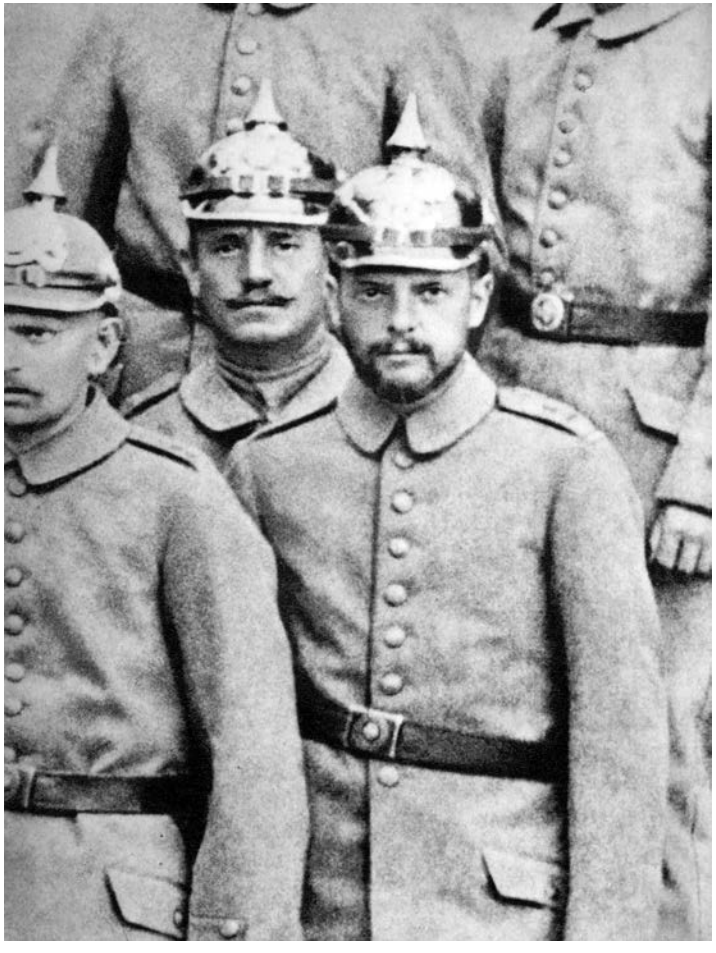

Pozadinac Kle, 1916.

marta moram javiti na zborno mesto. Te noći sam rešio da malo pospremim stvari i ispraznio nekoliko fioka, što je mojoj ženi smetalo da zaspi. Konačno sam pomislio na nju i otišao u postelju; ali budilnik je zazvonio, prodorno i otegnuto, kao i one noći kada je stigao hitan telegram. S predosećanjem propasti, izašao sam – ne sećam se kako – do baštenske kapije i saznao za katastrofu.

Narednog jutra sam otišao u Frankfurt. Gospođa Mark me je sačekala na stanici. Tamo je boravila kod porodice Hiršfild. Vratili smo se iste noći vozom i stili kući u devet izjutra.

Narednih dana pristigle su detaljnije informacije s fronta, kao i dva poslednja Markova pisma ženi. Pored toga, stalno smo dočekivali i ispraćali ljude koji su dolazili da preko nas izraze saučešće udovici.

Tako pripremljen, spakovao sam svoju torbu i 11. marta otišao u Oblasnu komandu.

Sada imam novi položaj u životu: ja sam pozadinski rezervista Kle, a moja adresa je Regrutni centar Landšut, sekcija Gabelsbergerhof.

(kraj treće knjige dnevnika)

Paul Klee, *Dnevnici*, prvo izdanje, 1958.

GALERIJA

Klee, Macke, Moilliet: The trip to Tunisia that changed modern art

http://www.swissinfo.ch/eng/-klee--macke--moilliet_the-trip-to-tunisia-that-changed-modern-art/38391666

https://www.zpk.org/en/expositions/actuellement/le-voyage-en-tunisie-klee-macke-moilliet-657.html

MONOGRAFIJE

The Journey to Tunisia 1914: Paul Klee, August Macke, Louis Moilliet (monografija objavljena povodom stogodišnjice putovanja u Tunis, 2014): http://www.hatjecantz.de/the-journey-to-tunisia-1914-5895-1.html

Nemačko izdanje: http://www.hatjecantz.de/die-tunisreise-1914-5894-1.html

Prvo nemačko izdanje: *Die Tunisreise: Klee, Macke, Moilliet*, ed. Ernst-Gerhard Güse (1982): http://www.hatjecantz.de/die-tunisreise-634-1.html

Putovanje u Tunis je prvi put bilo posebno predstavljeno na primeru Makeovih akvarela i crteža: *Die Tunisreise: Aquarelle und Zeichnungen von August Macke*, DuMont Schauberg, Köln, 1958.

IZBOR IZ BIBLIOGRAFIJE

Paul Kle, *Zapisi o umetnosti*, Esotheria, Beograd, 1998. Ovo izdanje donosi dva najvažnija Kleova teoretska rada o umetnosti: „Prilog zborniku radova *Stvaralačka ispovest*“ (Schöpferische Konfession, 1920; *eng.*, „Creative Confession“ ili „Creative Credo“) i „O modernoj umetnosti“ (Über die moderne Kunst, 1924; englesko izdanje, „On Modern Art“, iz 1948, donosi i izvanredan predgovor Herberta Rida). Pored toga, tu su i predavanje „Putevi izučavanja prirode“ („Wege des Naturstudiums“, 1923, iz *Das bildnerische Denken, Form und Gestaltungslehre*, Band 1, Basel/ Stuttgart, Benno Schwabe, 1956), još nekoliko odlomaka iz Kleovih predavanja u Bauhausu (iz istog nemačkog

DIE TUNISREISE

KLEE MACKE MOILLIET 1982.

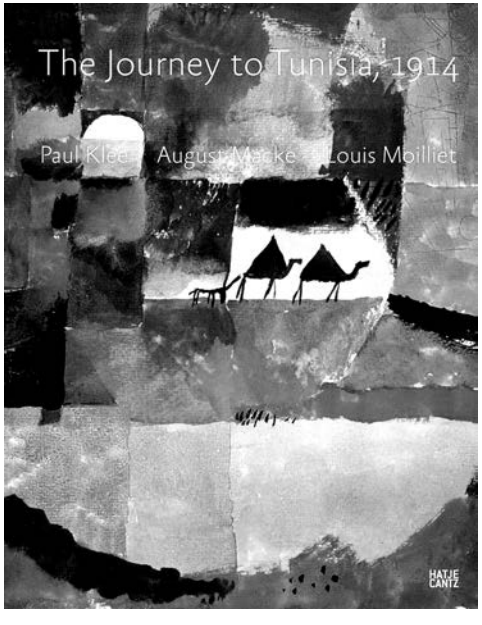

2014.

izvora), kao i duži prilog s raznim odlomcima iz *Dnevnika* (bez tuniske epizode i sa svega par beleški iz nastavka). Skromno izdanje, bez mnogo referenci, ali odličan izbor tekstova, makar za prvo upoznavanje sa Kleom. Izdanje je priredio naš najbolji poznavalac Kleovog dela (kao i njegovog bliskog prijatelja i saradnika, Vasilija Kandinskog), Bojan Jović.

Englesko izdanje Kleovih *Dnevnika* (*The Diaries of Paul Klee 1898–1918*, University of California Press, 1964): https://www.scribd.com/document/329330885/The-Diaries-of-Paul-Klee-1898-1918-Art-Ebook-pdf

Jedna od boljih dostupnih biografija: Gualitieri di San Lazzaro, *Klee: His Life and Work*, Thames and Hudson, Lodnon, 1967 (Praeger, New York, 1957), https://www.scribd.com/document/246609160/Klee

Referentna biografija: Will Grohmann, *Paul Klee*, Harry N. Abrams, New York, 1955.

Noviji pokušaj: Christine Hopfengart and Michael Baumgartner, *Paul Klee: Life and Work*, Hatje Cantz, 2012.

Dobar pregled Kleovih spisa (na nemačkom i uglavnom u engleskim prevodima) i monografija o njemu, delom dostupnih preko interneta, nalazi se u arhivi Monoskop: https://monoskop.org/Paul_Klee

Pored naslova iz tog izbora, posebno vredi obratiti pažnju na jedan koji dobro predstavlja Kleov razvojni put, s nekim najosetljivijim mestima iz njegovih dnevnika, kao što je Kleov odnos prema ratu (od početnog suzdržanog optimizma, do krajnjeg gnušanja i potonjeg bezrezervnog stavljanja na raspolaganje Akcionom komitetu revolucionarnih umetnika, za vreme Bavarske Sovjetske Republike): Otto Karl Werckmeister, *The Making of Paul Klee's Career, 1914–1920*, University of Chicago Press, 1989; na primer, Chapter One, *1914*, „Klee's Initial Attitude toward the War" (s osvrtom na prepisku i razmimoilaženja s Francom Markom i njegovim spekulacijama o ratu kao „pročišćujućoj vatri"), str. 12–15 i dalje.

O odnosu evropske avangarde prema ratu, od italijanskih futurista do nemačkih članova grupe *Der Blaue Reiter* – uz razne

zapanjujuće primere između njih, ne samo u umetnosti (Wittgenstein, itd.) – videti i esej Marjorie Perloff, „The Great War and the European avant-garde", *The Cambridge Companion to the Literature of the First World War*, ed. Vincent Sherry, Cambridge University Press, 2006, str. 141–165.

Paul Klee: http://paulklee.fr
August Macke: https://www.augustmacke.org
Louis Moilliet: http://www.louismoilliet.ch

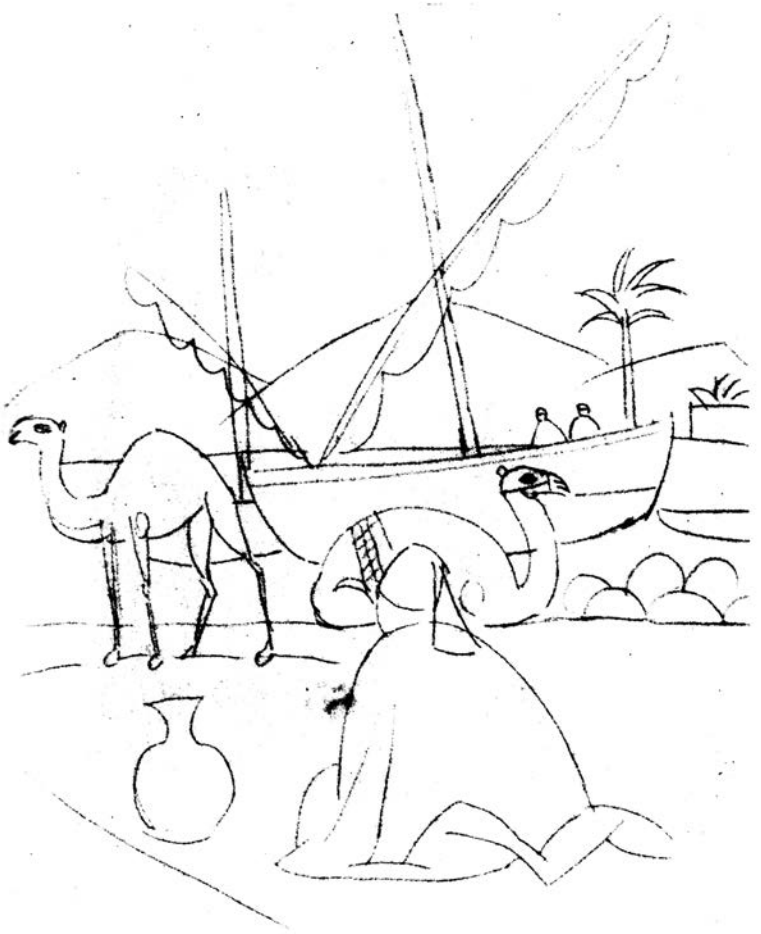

August Macke, skica iz Tunisa, 1914.